

Адабият ҃ағыстан

16+

ISSN 0235-0157

Тангчолпан

ЭКИ АЙДА БИР ЧЫГЪАГЪАН ЧЕБЕР – АДАБИЯТ ВА ЖАМИЯТ-ПОЛИТИКА ЖУРНАЛ

ابراغيم سپىيەن

И. Сапиев 1993.

УММУ КАМАЛ
Ибрагъим Супъянов этген сурат

Панголпан

Эки айда бир чыгъагъан чебер – адабият ва
жамият – политика журнал

Учредитель

Министерство
печати и информации РД

1917-нчи йыл, 20-нчы
августдан башлап чыгъа

Издается с 20 августа
1917 года

6

2017
ноябрь – декабрь

Государственное
бюджетное учреждение
Республики Дагестан
Редакция республиканских
литературных журналов
“Соколенок”
и “Литературный Дагестан”

БУ НОМЕРДЕ:

С. АЛИЕВ. Умму Камалсыз 600 йыл	
тургъаныкъ таман.....	3
У. КАМАЛ. Шиърулар	31

БАГЪЫШЛАВЛАР

А.САЛАВАТОВ. Гёнгюл. Ай раббим,	
шулай сынап не этесен	37
А.АКЬАЕВ. Къумукълар.....	38
Б.МАГЬАММАТОВ. Умму Камал.....	39
А.КЪАКЪАШУРАЛЫ. Шиърулар	41
З.АКАВОВ. Орта юз йыллыкъланы	
ахырынчы шаири	64
С.АЛИЕВ. Абдурагъман Къакъашуралыны	
яратывчулугъунда. Дагъыстан ва	
дагъыстанлылыкъ	68

АНА ТИЛ – АЛТЫН ХАЗНА

А.САЙИТОВ. Къумукъ тилни	
орфографиясы ва пунктуациясы.....	85
ФОЛЬКЛОР	96

Баш редактор
Мурад Агъматов
тел. 67-16-31

Жаваплы редактор
Супиянат Мамаева
тел. 67-18-89

Редколлегия:
К. Абуков
А. Абдуллатипов
П. Абдуллаева
З. Акавов
С. Алиев
Ш.-Х. Алишева
Гь. Оразаев
А. Жачаев
М. Гьюсейнов
М. Шихавов
А. Солтанмуратов

Редакцияны адреси:
367025, Магъачкъала,
Данияловны орамы, 55.

Телефонлар:
бухгалтерия – 67-18-75
редакторлар – 67-18-89

ТАНГЧОЛПАН №6
на кумыкском языке
ноябрь - декабрь

Электронный адрес редакции:
litdag@mail.ru

Электронный адрес журнала:
tangcholpan@mail.ru

Позиция редакции может не совпадать с точкой зрения авторов, которые несут ответственность за достоверность и объективность представленных для публикации материалов. Рукописи не рецензируются и не возвращаются. При перепечатке ссылка на «Тангчолпан» обязательна.

Регистрационный номер ПИ №ТУ5-00354 от 09. 12. 2016 г.
Выданный управлением Роскомнадзора по Республике Дагестан.

Типография: Издательский дом “Дагестан”
Адрес типографии: 367018, РД, г. Махачкала,
пр-т Насрутдинова, 61

Тангчолпан №6 2017

На кумыкском языке

Выход в свет 07.12.2017 г.
Тираж 772 экз.
Заказ № 1116. Цена свободная.

Печать офсетная
Бумага офсетная. Формат 70 x 108 1/16
Усл. печ. л. 8,4 Уч. изд. л. 8,7

Редакция и издатель: Государственное бюджетное учреждение Республики Дагестан. Редакция республиканских литературных журналов “Соколенок” и “Литературный Дагестан”.

Адрес редакции и издателя: 367025 РД, г. Махачкала, ул. Даниялова, 55.

Ладабият варислик

Салав АЛИЕВ,
алим ва жамият чалышывчусу

*«Ким истерсе разымини разъматын,
Халкъы устьюнде кютер загъматын».*

Умму Камал

УММУ КАМАЛСЫЗ 600 ЙЫЛ ТУРГЪАНЫҚЬ ТАМАН!

Бу йыл Умму Камал (герти аты Исмайыл) тувгъанлы 640 йыл тамам бола. Ахтарып къарагъанда, кёп тюрлю китапларда ва интернет сайтларда ону гъакъында язылған маълуматлар, билдиривлер ёлугъя.

Амма, бизин къаравубузда, гъалиге ерли де ону яшав биографиясында, тувмасында къайсы тюрк халкъдан болгъанлыгъы ва суфий поэзияны (турклер) агъымындагы шаир гъисапда генг дюнья арада ону асарларыны идея – къаст ва чеберлик оъзгюрлюгүнде не йимик огъар янгыз оъзюне хас белгилери бары ачыкъ, аян күйде айттылмай, тунукъ күйде къалып турадыр деп эсибизге геле. Шону учун шу язывубузда шаирни биографиясыны бир-бир ерлерин аян этердей ва олай да ону дюнья къарав къастларын, поэзия оъзгюр аламатларындан янгы англав болгъанны сюер эдик. Гелигиз, шо къастны кютмек учун сёзюбюзню гъар тюрлю тармакъларда шаирге тагъылагъан атлардан башлайыкъ. Умму Камалны герти аты Исмайыл Алвакъ оғылу, поэзияда буса огъар Умму Камал, Шайых Камал, Пир Камал, Хожа Камал, Къув Камал, Нури Камал, Сакъалиб Камал деп айттыла гелген. Дагыстан тарихи китаплагъа асасланып айтгъанда, ону тувгъан макан эли, юрту Куен – Къеюн юрт, ондан алда буса Ирхан, артда буса Бавтогъай.

Къызларлы Зайнулабидин Ибрагимов оъзюно «Къаму-намэ» деген (1891.) китабында шолай баянлыкъ берип яза ва бу тайпа маълуматлары ол таргъулу Магъамматжанны ва теркили Абдурагъман-апенди ва олай да оъзюнде бар къырымлы Магъаммат Аминни китапларындан алгъанын эс-гере.

Бугунгю тюрк ва татар адабиятчылар орта юз йылларда язылған «тез-кире» китапларда айттылагъанны гъисапға алып, Умму Камал Тюркияды Лашкери шагъарда (Гъалиги Къараман) тувгъанын гъалиден кёп юз йыллар алда Эдил сувну тёбен боюнда аты айттылған шаирге гъисаплайлар.

Гертиден де, Умму Камал генг география арада аты белгили шаир, ону көльязывлары көп асрулар бою бир халкъдан башгъалагъа яйла, бериле туруп яшав сюрген. Чинкдеси, Умму Камал XV-нчи асрудан башлап языв адабият тилге айланғъан къуман – къумукъ тюрки тилде язагъан язывчы болгъан.

Умму Камал Къюнкъалада асгер бёлюкню къадиси болуп ишлейген йылларында, Туркияны солтаны Экинчи Муратны оyzлеге кёмекге гелсин деп тилев чакъырывуна гёре шо асгер бёлюк булан Шам ва Туркия якълагъа гёчген, яшавуну көп янын онда йиберген, нечакъы уллу къыйынлыкълагъа тарыса да, юз йылдан да артыкъ яшагъан, Туркиядагъы Нигде деген шағъарда оылген, шонда гёмюлген. Бугюнлеге етгенче де Нигдеде ону зиярат къабуру сакъланғъан.

Шоғъар да къарамайлыш, бугюнгю бир-бир адабиятчы алимлер Умму Камал Туркиягъа Хорасандан (Ирандан) яда Орта Азиядан, бирлери буса «Умму Камал къырымлы болгъан», - деп язагъанлар да ёлугъя.

Ону айрокъда, къайсы тарапдан гелип, къайсы халкъдан болгъанлыгъына бурай бири бирине къаршы гелеген токъташдырывлар ону биографиясындан герти маълумат таман чакъы белгили болуп битмегенни гёрсете.

Олай да, ону поэзия асарларында оyzюню яшавундан не айтагъангъа, ол оyzюне къюлгъан ат этип неге «Умму Камал», неге «Къув Камал», неге «Пир Камал» деген англавланы алгъанча яда неге шаир бир-нече шиъруларында ол «бу мени маканым тюгюл, деп язгъанына айттардай тергев бермей оytелер.

Ондан къайры да, Умму Камал яшагъан тарихи деворге хас болгъан шурай бир маъналы затны тергевсюз къоялар. Кёбюсю тюрк халкъланы арасында умуми языв адабият тил бары да тюрк халкъланы арасында бир тенг тарихи къайда юрюлоп гетгенни гъисапгъа алмайлар.

Шону кюрчюсүндө эгерден терен пагымулу адам (شاир, язывчы, алим) генг тюрк дюньясында аты айтылсын учун шо эсгерилген имканлыкълардан пайдаланғъан тюрк къавумлардан кёбюсю къабул этген языв тилни гючюн, ону даражасын къоллап язмай буса, шо халкъ умуми культура ва маданият даражадан артда къалагъангъа гъисаплана болгъан.

Шо себепден болма ярай, совет идеологияны заманында оyz тарихи къаравларыбыз къуюлуп адабият асар гъалигилеге англашылагъан таза къумукъ тилде тюгюл буса, о адабият фактны яда язывчуну бугюнгю къумукълагъа бир аралыгъы да болма күй ёкъ, – деген буварывлу гёрсетивлер бизге, айрокъда, Дағыстанда, Кавказда тюрк халкъчылыкъыны бутагъы болгъан бизин къумукълагъа көп тюч этген. Бурай зат кёплени эсинде болма ярай, артдагъы 20 – 25 йыллагъа етгенче бизин адабият булан байлавлуда Къакъашуралы Абдурагъманнны атын тутмакъыны онгайсыз гёрюне эди. Ачыкъдан айтмаса да, арабызда «о чу тюркчу Абдурагъман» деген тартынывлу ой, гъатта адабиятчыланы арасында да таймай юрюле эди.

Шоллукъуда, къумукъ адабиятны асары деп айтмакъ учун, ону бугюнлердеги таза къумукъ тил болма герек деген бек зараллы къаравлар көп йылланы боюнда оырлюк алып юрой эди.

Охувчуланы эсинде болма ярай, гъатта 20-нчы йылны башында яралған көп китаплары булан аты белгили Эрпелили Шихаммат къади шо нукъсанлыкъдан айрылма күй излеп, бурай язгъан болгъан:

**Къумукъну алимлери
Назму да эте, тюрк де эте.
Тили хуртлангъан йимик
Къажар тил къошуп не эте?**

1908-нчи йылда бизин къумукъну арасында минг йылланы узагъында айтылып юрюлген «Искандер наме» деген китапны оъзюню заманындағы сейлев тилибизни нормаларына рас гелмейген гезиклерин гёрюп, Таргъуну имамы Магъаммат къади: – «Бу китап азербайжан тилде язылгъан», – деп билдире.

Муна шу ва булагъа ошагъан башгъа себеплеке гёре, тюзюн айтсакъ, биз бизин адабият инг гёrmекли памятнекleri экенге гъеч бир де шекленме ярамайгъан – Эндириэли Магъаммат Авабини «Дербент-наме» ва олай да Амирхангентли Къадирмурзаны «Анжи-наме» ва «Дербентни ва жумла Дағыстынны тарихи» йимик китапларына бакъгъандагъы янашывларбызда да биз шолай вёречилик ва бек зараллы «сакълыкъ» ойда турдукъ.

Муна, биз шулай нукъсанлыкълагъа берилип къалгъангъа болма ярай, татар ва башкир алимлери «Тёбен Волга бойда аты белгили шаир» деген кюрчюде гетген юз йылланы орталарында Умму Камалны оъзлени адабиятларыны классиги этип гёrsетме бажардылар. Бизбусакъ, къумукълар, Умму Камалны къольязывлары Дағыстан алимлени арасында къолдан-къолгъа берилип юрюгенни биле де туруп, гъайсызлыкъ этеген саялы, гъаран балагъгъа артдагъы 20–30 йылланы ичинде гёз ачмагъа башладыкъ. Дағы да, нечакъы авур тие буса да, гележекни ойлашып, айтмасакъ болмай – биз оъзюбюзню дюнья арада аты белгили уллу адамыбызгъа янашывубузда гъали янгы гёз ачып, уянып гелегенде йимикбиз, ишни гъакъ гертиси муна шолай. Яшырма негер тарыкъ, бизин халкъ шо аврувгъа тарып, Умму Камалсыз яшайгъаны 600 йыллагъа ювукъ бола.

Умму Камал 1377-нчи йылда тувгъан. Бу йыл шаир тувгъанлы 640 йыл бите. Ол эсленмей тургъангъа бирев де айыплы тюгюл, оъзюбюз айыплыбыз.

Дагъы-дагъы, энниден сонг сама бурай гъайсызлыкъдан бизин Аллагъ сакъласын!

Иш янгыз Умму Камалда буса, гъай бир зайдиплыкъ деп къойма ярай эди. Галиге ерли де бир тергесюз къалып турагъан олай дағы да нече тарихи чалышывчуларбыз бар?!

Умму Камал оъзю де айтгъанлай, гъар янындан етим къалып, ташланып къалардай биз оъзлеге къачан тергев берир экен, – деп къаравуллайгъан дағы да олай кёплер бар. Умму Камалны, шо саялы буса ярай, бурай айтис къойгъаны негъакъ тюгюл:

Дюнъяда тувмакъ ол игитлиkdir гъам уллу...

Умму Камал генг дюнья арада оъзюн гёrsетме болгъан орта юз йылларда яшагъан къумукъ шаир! Болса болсун, биз гъали де бу оърлюкню теренден сезип де ва ону бары пагъмусун поэзия барлыгъын оъзюбюзню оъзденлигиги-биз гъисапда оъзюбюзге ювукъ алыш битгенбиз деме чакъы айтардай гъал ёкъдур деп эсиме геле.

Ишни бу янындан алыш къарагъанда, бизин булан тили бир къардаш халкълардан, тюрклени айтмай къойгъанда, татарлар ва башгъырлар Умму

Камалны оызлени адабият классиги этип язагъаны юз йыллагъя ювукъ бола. Оланы школа ва университет программаларында У. Камалны яшаву ва яратывчулугъу уллу агъамият берилип уйрениле, толу болмаса да, арт-артындан шаирни китаплары чыгъарыла. Ондан къайры да, У.Камалны китаплары Къазан шагъарда революциядан алъякъда да ажам язывда гъазирленип, нече керенлер басмадан чыгъып, халкъны арасында яйылагъаны белгили.

Туркияда да У. Камалны аты, о язгъан асарлар генг охув ва адабиятны уйренив ишде бек гъаракатлы күйде къоллана. Тек не этерсен, биз алда эсгерген себеплеге гёре, лап артдагъы йыллар болгъанча о не Тюркия тюрклени, не татарлар булан башгъыртланы арасында У. Камалны Дагъыстангъя, къумукъылагъа аралыгъы барлыгъы гъеч бир гезик де эсгерилмей эди.

Артдагы 10–15 йылланы ичинде шаирни тувма ватаны къумукъыну Эндирий бойдагъы Къойсууну уьстюнде ерлешген Къоюн къалада бир замангъы къумукъ юрт – гъалиги Бавтогъайдан экени аз буса да эсгерилме башлады. О да, озокъда, кюрчюсюз тюгюл эди, неге десек, гетген асруну 70–80 -чи йылларында бизин халкъда аз буса да оызюн тарихине бакъгъан якъда янгы тербениш, янгы эс табыв гъаракат башланды. Къумукъ охув китапларда шаирибизни аты эсгерилген языв ишлер арта турду.

Шаирни аты ва къольязывлары лап Къызлар шагъардан башлап, Къумукъыну бырынгъы юртлары болгъан Эндирийден ва Алхожагентлеге етгенче арагъа чыгъа ва табыла башлады. Ону аты Абусупиянланы, Шихаммат-къадилени заманындан берли «Исмайыл шайых» деп юрюле болгъаны аян болду. Артда буса къыбла Дагъыстанда белгили лезгили Али Ругъунини китапларыны арасында сакъланып, шаирни шиъруларыны жыйымы табылды.¹ Шолай ишлер булан бирликде белгили инкылап язывчу Н. Батырмурзаевни китап ва къольязыв варислигин ахтара туруп айланышыбызны натижасында Къазбек районну юртларында табылгъан китапланы арасында Умму Камалны къольязывлары да чыкъды.

Ахтарыв ишлени натижасында бизге Умму Камалны ватан ташлап Туркиягъа аскер бёлюкню къадиси гъисапда гетmekлигини масъаласы кёп янындан ачыкъ болду.

Акъсакъ Темирни Шимал Кавказгъа дав чапгъынларындан сонг, XV-чи юз йылны башында Туркия солтаны Экинчи Мурат Аштархан шагъаргъа гелип, Шимал Кавказда, айрокъда, ону Дагъыстан ва Азербайжан сапарларыны вакътисинде Туркияны Византия пачалар булангъы тартышывлары бек ойрочюкме башлагъанда, олагъа кёмекге барма Шимал Кавказ бийликлерден кёп асгер гючлер топлана. Алтын Ордадан сонг къумукълукъын (шавхаллыкъын) инг жыйылышгъан ерлери Уллу Мажардан, Гиччи Мажардан, Эндирий булан Иргъан (Къоюн – Гюен къала) ва Таргъу булан Дербент шагъарлардан Туркия солтанланы

Византиягъа къаршы юрюлеген давларда кёмекге деп минглер булангъы асгер бёлюклер ясалы. Шо заманда бизин элни менмен деген адамлары башында шавхаллардан Солтан Магъмутнун² башчылыгъы булан гетип, Румелини ватан тутуп, шо янларда яшавун узаталар. Шолай элинден айрылып гетгенлени инг гёrmеклилерини бириси Умму Камал болгъан.

¹ Булай ахтарывлары вакътисинде белгили алим Г. М. Садыкини кёп уллу кёмеги тийди.

² Солтан Магъмут белгили эндирийли Солтан Магъмутнун уллу аталарындан.

Амма Умму Камалны яшаву ва яратывчулугъу булан байлавлу масъаланы бу яны теренден уйренилмеген. Шону учундур дагъы Туркия алимлери У. Камалны яшавуну Дагъыстан булан байлавлу ягъына тийишли маъна берип турмай. Кёбюсю гезиклер шаирни яшав ёлун Нигде, Болу, Къараман – Ларенданы эсгермек булан тамамланып къалалар. Шаирни тувма ватаны не ер болгъаныны гертисин билмейлер.

Бу аты эсгерилген Туркиядагъы ерлерде гертиден де, шаирни аты булан айтылагъан шайых гысапда пирлер, межитлер бар. Туркиядагъы ерли жамиятлыкълар Умму Камалны аты пирленген ерлеге бек гъайлы къуллукъ этелер, гъеч бир де о ерлени оъзлени сыйындан тюшюрмейлер.

Бизин бырынгъылар гъеч унутмай айта гелеген булагай сөз бар: гертилик – гъакъ зат, ерде ятып къалмас, къачан буса да эл арада янгыдан ёл алыш, яшама башлар деп.

Шону йимик, эгерден гъалиден кёп йыллар алдын бизин къолубузгъа къумукъну белгили язывчусу Къызлар шагъарлы Абдулгьюсейн

Ибрагимовну уланы Бабай берип, 1891-нчи йылда язгъан «Къаму-наме» китабы тюшмеген буса, биз Умму Камалны бизин халкъгъа бир аралыгъы ёкъ тюрк халкъланы арасында белгили болгъан бир шаирге йимик янашип турар эдик.

Шо табылывну кюрчюсонде, айрокъда, З. Ибрагимов оъзюн китабында гелтириген Умму Камалны оъзюн халкъыны атын айтагъан сатырларын эслегенде (гёргенде), ону бир-бир шыруларыны ватанына къайтма гъасирлиқден толгъан гъислерин охугъанда, шо гюнлерден тутуп биз ону оъз милли адабиятыбызны аламаты йимик къабул эте башладыкъ.

Амма булагай демек булан ону оъзге тюрк халкълагъа бир аралыгъы да болма тюшмей деген ойдан биз аридебиз. Бар, олар да Умму Камалны оъзлени культурыасыны айрылмас бёлююгю этип къарамагъя толу ихтиярлы. Ону уьстевионе, биз дагъы да булагай гъисап этебиз. Умму Камалны шаир гъисапда адабиятчыланы шолай генг даражада тергевион тартагъанлыгъы ону инсан ва шаирлик пагъмусуну инг гёремекли оъзденлигиндерди деп ойлайбыз. Биз шулай гъисап этебиз: уллу шаирни маънасы шолай уллу ва шо маънада генг болмагъя да герек.

Масъаланы шу янына бизин халкъны кёп яны етишип битмейгенлик бизин талчыкъдырмай болмай.

Умму Камалны гъакъында, эсгерейик. Гъар тюрлю даражада язылып бугюнлеге ерли хыйлы зат топлангъан, ону яратывчулугъуна багъышланып Татарияда, Башкирияда, Туркияда, Дагъыстанда диссертациялар, башгъа тюрлю ахтарыв ишлер юртолген. Гъар ахтарывчу ону поэзиясыны хас белгилерине, тилине, суфиилик (турклюк) чебер аламатлыгъы булан бирге о девюрден ону ой-пикрү, философия, яшав-туруш ва динчилик къаравларына айрыча маъна берип язалар.¹

Оланы гъарисинде айрыча токътай турмай, биз шаирни яшав ва яратывчулугъуна инамлы мекенлик берир йимик ерлерин ал бетге салып гёrsетмекни тийишли гёrebиз. Айрокъда ону яшав ёлuna, биографиясын белгилемек муратда шаирни гъакъында язагъанланы биографиясына байлап айтсақъ, шулай бир бек маъналы ерине агъамият бермей оътегенине тамашалыкъ этмей болмайсан.

Ахтарывчулар ону яшавуна гёз къаратса туруп, шаирни 1475-нчи йыл гечингенин эсгермей къоймайлар. Ону тувгъан йылына бакъгъанда, оланы

¹ Оланы барысын да эсгеребиз десек, кёп бетли санав-наме болур эди.

къаравлары кёбюсю рас гелмей. Алимлени арасындан бирлери ону тувгъан йылы деп 1375-нчи йылны гёрсете. Башгъалары азербайжанлы шаир Имаметдин Насими ва Умму Камал бири-бирине ювукъ аралыкълары булангъы бир тенгли адамлар болгъанлыгъын айталар. Шулай гезиклерде де оъзунг оъзунгден сорамай болмайсан, неге бир гезик сама Умму Камал шиъруларында оъзюню къысматы гъакъында айтылагъан ерлерине тергев берилмей къала экен? Биз масъаланы шу эсгерилеген янында къысгъача буса да айрыча токътап иш гёрейик десек, кёп уллу ахтарывлар юротме тюшер эди.

Амма шаирни оъзюню шиърулары да ачыкъдан-ачыкъ оъзю автор айтгъан маълуматлагъя ва ону бир-бир сатырларындагы герти документли ерлерин гёрмемиш болуп оътмек ахтарывлару янгылышлагъа тебере. Шаирни шиъруларындан шолай янларындан гъалиге бир-нечесин сама тергевге алыш къарамакъ пайдалы болур деп ойлайбыз.

Мисал учун, Умму Камалны XIX-нчу юз йылны ахырында ва XX-нчы юз йылны башында Къазан шагъарда чыкъгъан китапларына асаланып айтгъанда.

Илмуда бу гъал Умму Камалны яшав ёлuna шагъат болурдай маълуматлар гъали болгъунча да сыйкълашма күй табулмай, бир-бириinden ари токътагъанлыкъдан бола буса да ярай. Масъаланы къалгъан янын айтмай къойгъанда, асарларында шаир оъзю береген маълуматлар, ону биографиясы сезилмеген саялы, ону яшав ёлу ва олайда шаирни ата эли, ана халкъы ва ол XУ-нчи асрнуну 30-нчу йылларына таба къайдан гелип Румели – Османияда янгы эл сайлап, нечик къысмат оътгергенлиги гъалиге ерли де ачыкъ айтгълан.

Шогъар бир себеп – шаир оъзюню гъакъында айтыш язагъан сатырлары тийишли күйде тергевге алынмагъан. Шолай болгъан сонг, озокъда, Умму Камалны яшав ёлун уйренин гъали де герти принциплерден ариде къалып турға. Шону булан бирче Умму Камалны тарихи гелишдеги ва адабиятдагъы ерин ва маънасын гъакъ герти күйде аян этерден ари тебере. Шону бир аламаты болгъан, биз ойлашагъан күйде, шаирге Умму Камал деп къюолгъан атны тюп маънасына етмей барабыз. Кёбюсю бу барышда тездө бирев язгъанны гъисапгъа алыш, дагъы янына гъеч тергев бермей, эсгиленген бир замангъы токъташдыривланы къайтара-къайтара айтыш тербейбиз. Мисал учун, Лятифини тезкиресинде У. Камал Къараманда тувгъан деп язгъанмы, шо ахырынчы гертилик болсун герек деп хыял этебиз.

Муна ва шолай башгъа тюрлю себеплеге гёре дагъы янгы табулушлар болмакъны унутабыз да ва шо къайдада илму ахтарыв ишге зиянлыкъ берир ёлларда беклешме башлайбыз. Дюнья адабиятчылыкъда шулай гезиклер аз тюгюл. Нечакъы сюйсенг де ёлугъа. Оланы барысын да санап айтайыкъ десек, кёп заманыбыз гетежек, ондан къайры да гъар гезик бир йимик инамлы болуп битмес эди.

Шону учун Умму Камалны яшавуну ва яратывлугъуну оъзменликлерин аян этмек къастда шу масъаланы лап тююнлю ерлеринде айрыча тоқътап язсакъ, шо да гъалиге таманлыкъ этер деп эсизбизге геле.

Гъали буссагъатда да тюрк халкъланы, шону ичинде къумукъланы – оларны бырынгъы ата-баба къавумлары болгъан къумерлени, къумланы, хазарлары, къуманланы кёп минг йыллардан девюрлешип гелеген маънасын уйренин гъисапгъа алыш иш гёре бусакъ, кёп хыйлы ва янгы тарихи фактлар ачыкъланажакъ эди.

Умму Камалны девюрюндеги бизин халкъны тарихи масъалаларына шо кепде бир янында да мекенли тийилмей турға. Бу да гъалиги ва гележек наслуларапыбыз учун оланы намусуна юкленген бир чакъырый концепция. Бизин культурабызын ахтарывчуларыны алдына шолай янгычалай янашын болмаса ярамайгъанлық тезден салынгъан. Биз шону англама ва англавубузгъа бойсыншып гъаракат этмеге герекбиз.

Оланы кёбюсюн гъалиге къюоп туруп, бүтюнлерде бүтюн тюрк дюньясында аты эсгериле гелеген Умму Камалны яшавунда айрыча сөз айтма токъташып къарайықлар.

Бүгүнгү Туркия ахтарывчуланы кёбюсюн китапларында Умму Камал тувма маканы ва бүтюн яшаву булан османлы. Амма о адабиятчыланы арасында арт вакътиде Умму Камалны атын Дагыстан булан байлан язагъанлары да ёлугъа.

Огъар булагай гезиклер бүгүнгү къумукъ илму ахтарывчуланы таъсириinden болма да ярай.

Гертиден де оланы чалышыну натижасында Умму Камал артдагъы йылларда чыгъарылагъан къумукъ антологиялагъа ва башгъа тюрлю адабиятны гъакъындағы китаплагъа законлу ва тенг ихтиярлы салынгъан. Ол оъзюню бүтюн яшаву ва яратывчулугъу булан бизин тарихибизни ва адабиятбызын оъзден ортакъысы да дюр.

Алда эсгерилип гетгенде йимик, Умму Камал бизин адабиятбыздан ари сакъланып турмакъылкъыга совет пачалыгъында юролеген идеология политикасыны таъсириндөн эди.

Гелигиз, шо тезден юролеген тюрокофабия басгъынчылыкъын алдын альрадай ачыкъ тарихи документлелеге (мальуматлагъа) таянып ой ва иш къурма къарайыкъ.

Алда эсгерилеген суаллагъа жавап болурдай бир-бир тарихи мальуматлагъа ва олай да Умму Камал оъзюню шиъруларында береген билдиривлеге агъамият берейик. 1909-нчу йылда Къазан шагъарда «Жагъбар тарихи» деген уч томлукъ, бир нече тарихи-наме китапланы жыйымындан бирикген китаплар чыкъыган. Шо китапны экинчи томунда булгъарлы (орта юз йыллардагъы татар пачалыкъ) белгили Магъаммат- Аминни «Праведный путь или благочестившие действия булгарских шейхов» (1488-нчи йыл язылгъан) китабында Умму Камалны шедрежеси (тайпа-тухумуну гелиши) тизими берилген. Дагъы да бек инамлы болсун учун эсгерейик, бу шеджерени Магъаммат-Амин Умму Камалдан ону муталими болуп охуйгъан заманында эшитип язгъан.

Шу язывда айтылагъангъа гөре, Умму Камалны тайпасы Хазар пачалыгъыны ахырынчы йылларындан башлана, сонг арта туруп, XII-XIV асрларда къуман – къумукъ арада айланагъа аты айтылгъан алимлер, шайыхлар, шайрлер чыкъыган тайпадан болгъаны айтыла.

Магъаммат-Амин язагъангъа гөре, шо заманларда Умму Камалны тайпасыны башы Балус Бухарай бола. Балус о заманда – къайратлы асерчилик усталыгъы булангъы белгили адам. Бу тухум XI-нчи асрунан башындан беклешмеге башлагъан ханлыкъланы бириси Тюмен ханлыгъы булан янаша Къума оъзенни айланасында ерлешген Мажар ханлыгъы булан шо бир девюрде къуман – къумукъ пачалыкъ къурув гъаракат Каспий денгиз

бой булан яйылышип, уъч-дёрт ханлыкъ къурумланы айланасында юрюлген Дон оъзенни бери ягъаларындан башлап, Шимал Кавказ тавлагъа, гъалиги Ставрополь областгъа етгенче, ондан бираз ариден, Каспий денгиз бойлагъа чыгъып, тап гъалиги Къызлар шагъаргъа гелип урунуп, Тюмен ханлыгъы, ондан таба гъалиги Дагъыстан Къумукъ тюз булан узатылып, Жураш (Абashi) деп айтылагъан, аслу гъалда Таргъу шавхалланы башчылыгъы булан юрюлген дазулары тап Самур оъзенге гелип уруна болгъан. Бу гечки Хазария яда Жураш яда Абashi деп айтылып юрюлген ханлыкъдыр. Дагъы да гечге таба Чопан ханлыкъ деп де айтылгъан.

Хазарияны хакъаны Къаракъ, оъзюне жугъут дин юрютювчю политикасы саялы башында анчы къавумлар булан баш гётерип къаршылыкъ билдириген деп, оланы Семендерни – Анжини айланасындан ари къувуп, башында Хумукъ деген бий де булан йыракъ бош дангыллардагъы авлакъларда янгы маканлыкъ тутуп яшама борчлу этген. Бу IX-нчу асруну башы. Шо Хумукъ бийни халкъы – анчылар.

Къума оъзенни боюнда айрыча ханлыгъыны тахшагъарыны кюрчюсюн сала. Ондан сонг шо шагъаргъа анчыланы бырынгъы иллагы инанывларындан гелеген Мажар деген ат тагъыла. Мажар фарс тилде – Уму.anай яда бырынгъы тюрклерде айтылагъан биринчи аналыкъыны символу болгъан – Умайдыр.

Бу тайпа маълуматлар эки тармакъдан геле. Оланы бири Къызлар шагъарлы Зайнулабидин Алини «Къаму-наме» (1891 й. б. 47-49). Экинчиси де оърде айтылгъан «Жагъбар тарихи».

Бизин бугюннюзде де, къумукълукъну тарихин теренден билме сюе бусакъ, ону янгыз бугюнгю Дагъыстанны дазуларындан чыкъмай уйренме къарамакъ бир янгыз да дуруп болуп битмес эди.

Зайнулабит Ибрагимов оъзюню китабында Умму Камалны Балус Бухарайдан башлангъан тухум-тайпасы оъсе – арта туруп, генглеше-генглеше, Мажар шагъардан сонг, кёп къумукъ якъларда мекенлешип ерлешгенни айта, оланы бирлери Уллу Мажарда, бирлери Гиччи Мажарда, бирлери бугюнгю Ставрополь крайдагъы Бургъун Мажарда, Борагъанда, Тюменде, Эндирайде, Иргъан Къоюнда, Таргъу ва Анжи бойда, Къарабудахгент, Башлы, Дербент бойларда яшайгъаныны эсгере.

Умму Камалны (Исмайыл шайыхны) шеджересин узата туруп, Магъаммат-Амин булай дей:

«Шо Бухарай Балусну тайпасыны савдюгерчи бутагъын эсгермекни тийишли гёремен. Неге тюгюл, оланы шо тайпасында алимлер ва шаирлер болгъан (б. 155).

¹. Бу тайпа тарихи гъаллар къумукъ язывлардан эндирайли Магъаммат Авабини «Дербент-намесинде» ва амирхангентли Къадирмурзаны «Дербентли ва Жумла Дагъыстанны тарихи» деген китапларында эсгериленген.

Балусну уланы Субаш, Субашны уланы Арбат Буртас, ону да уланы Уруш-Туран, ону да уланы Али-Къурмуш, ону да уланы Къалгъан, ону да уланы Райхан, ону да уланы Барыш, ону да уланы Къамуш-Сувар, ону да уланы Асым, ону да уланы Аслан, ону да уланы Асыл-Къылан, ону да уланы Албакъ, ону да уланлары Абрақъ ва Умму Камал, Абрақъны уланы Саман, ону уланы Къамурмурза, ону да уланы Нариман, ону да уланы Шагыт Була, ону да уланы.... Бу буса 1552-нчи йыллагъа геле.

Магъаммат-Аминни ва ондан сонг язылгъан тарихи китаплардан белгили болғъанда йимик, бу тайпадан XI-XII юз йылларда аты белгили шайрлер арагъа чыгъя. Олардан Къалгъаннында ону уланы Рейханны атлары, олар язгъан китаплар эсгериле.

Таргъу шавхалланы тайпасындан генг дюнья арагъа чыкъгъан Валай Да-гъистани оъзюню XVIII-нчи юз йылда язылгъан фарс ва тюрк шайрлеге бағышлангъан библиография китабында оланы гъакъында къысгъача маълумат бере. Ондан къайры да, Умму Камалны тарихи гелищде 9-нчу атасы Рейхан Мажар шагъардан болғъанни билебиз. Рейханни буса «Къыпчакъ чёллени гюллери» деген ва «Минг дарман от» деп китабы болғъанни билебиз¹. Айта турсакъ бу тайпа маълуматлар дагъы да бар.

Гъали гёзъалгъа тутулгъан къастыбызгъа дагъыдан бек ювукълашайыкъ да, шиъруларындан таба Умму Камалны оъзюне сёз берип къарайыкъ.

Зайнулабит Ибрагимов язагъангъа гёре, Мажар шагъар Акъсакъ Темирни чапгъынларындан сонг алдагъы уллу маънасын тас эте, ону халкъы арибери тозулма башлай.

Умму Камалны уллу атасы Асыл Къылгъан ва ону уланы Албакъ Мажарны къоюп, къумукъну белгили Уллу шагъары Иргъан – Къоюн къалагъа гёчюп геле. О заманда Эндирий бойда Иргъан булан янаша Балхны, Бавтогъайны, Гелбахны атлары таймай айттылып юрой болғъан, геччи йыллагъа таба шо уч-дёрт ат бир сёзге геле. Къоюн яда Къоюнкъала.

Умму Камал 1377-нчи йылда Къоюнкъалада тува. Яшлыгъында ерли мадрасада охуй, оъсюп оърюм чагъында охувун узатмакъ учун Ширван шағъаргъа гете. Муна мунда охуйгъанда Умму Камалны Имаметдин Насими булан ювукълугъу башлана.

Белгили бусурман алимлени алдында охуп, билим алгъан сонг, Умму Камал ата юртуна къайта ва шавхалланы мундагъы асгер бёлюгюню къадиси болуп ишлей. Орта гъисапгъа салып айтгъанда, XV-нчи асрүнү 20 – 30-нчу йылларында оъзю къуллукъ этеген асгер бёлюк булан бирче Османиягъа гелип, къалгъан оъмюрюн мунда йибере. Шо заман Туркия солтанларыны Византия пачалары булангъы тартышывларында Шымал Кавказ бойдан 70 – 80 мингге ювукъ башында Солтан Магъмут бий де булан асгерлешип гетелер. Шо тайпа гъаракатланы натижасында Умму Камал да Туркиягъа чыгъя.

Бу тайпа маълуматлар тергегенде ондан да алдагъы девюрлерде язылгъан китаплар булан да токъташдырыла.

¹ Асрулар сезе гелген асил сёз. Къумукъ адабиятны антологиясы. Магъачкъала, 2013 й. 6, 109-116.

XVII-нчи асруда язылгъан Гыосейинни «Бедаи-уль-Векай» деген китабында Туркияны солтаны Экинчи Мурат оъзюню пачалыгъын бирдән-бир беклешдирмек учун астер көмек излеп сёйлешивлер юрютмек учун Аштархангъа ва Дагъыстангъа, Дербентге гелгени язылгъан. Ондан сонг Кавказда ва Персияда болгъан европа сапарчы Адам Олеарий Эндирайли бий Солтан Магъмутну уллу атасыны аты да Солтан Магъмут болгъанны билдири.¹

А. Къазимбек де аз-маз башгъа къайдада Солтан Магъмут шавхалны аскерини башчысы болуп гетгенни англата.

Муна шо сапарны мунглу натижасында оъзюню ва оъзюню йимик эл ташлап гетип, нечик къыйынлагъа тарыгъанын ва шоллукъда яшав тармашыв гъалекликлерден ойтгени У. Камалны хыйлы шиъруларында суратлангъан.

Ону (У.Камалны) бир шиърусу 1910 (1328 хижири) Кырымда, Бахчисарай шагъарда гиччи яшлар учун гъазирленген китапгъа салынгъан, шиъруну аты «Ватан», автору Мугъажир деп язылгъан.

Мугъажир гёчюп гелмек демек бола. Шиъруда шаир айтагъангъа маъна берип къарасакъ. Ондан кёп зат ачыкъ болажакъ.

**Тувдум, оъсдюм, бу Ватанда
Гёрмедим мюселим² жагъанда.
Анатолун³ куша божакъ,
Гездим, тюздюм, чох девлешдим.
Ахыр Ватана олашдым,
Рум⁴ эйлене ожакъ-ожакъ,
Эскишагъарда⁵ сабан сюрдюм,
Эки шагъарда къалдым юртум,
Айана Къюнны⁶ гёрдюм,
Инг сонг баруюп Шама⁷ дёндюм.
Амма бу ерлерде хошдур,
Саным оюрлары башдыр,
Гъип белидир орда ятан,
Лакин Ватан, алла Ватан.**

3. Ибрагимов китабында бу шиъруну аслу маънасын сакълагъан, буса да, ону тек бираз башгъача чалынагъан ерлери де бар. Шиъруну З.Ибрагимов береген вариантында «еки шагъарда къалды юртум» деген сатыр берилмеген. Артдагъы сатыры да «долашдым» деген сёзню орнуна девлешдим (бир нече пачалыкъда болдум) деген маънада айтыла шиъруну къумукъча гелеген вариантында «Эсги шагъарда сабан сюрдюм, эки шагъарда къалды юртум (бу тюрк вариантында) дегенден сонг ачыкъ аян күйде

¹ Адам Олеарий. Описание путешествия в Московию и через Московию в Персию и обратно. СПБ. 1906 г., с. 921.

² **Мюселим** – насибим.

³ **Анатолун** – Турцияны денгиз бою.

⁴ **Рум** – Византия

⁵ **Эскишагъар** – Туркиядагъы шагъарны аты.

⁶ **Къюнну** – Къюн шагъар.

⁷ **Шам** – Сирия.

Гъай аман. Къюона ёл гёрмедим, – деп шаирни оыз ватаныны аты эсгериле.

3. Ибрагимов «Къаму-наме» китабында ерлешдирилген Умму Камалны «Гъашыкъ эллерине ким гетер» деген шиърусунда ону оыз халкъы, оыз ватаны къайда ва не ер экени дагъыдан-дагыы аян айтылгъан.

**Элтер гёнгюл ол Элара
Мискин къумукъ сюмбуолерин.
Сёнmez ол багъыны гюллери,
Гъашыкъ эллерине ким гетер...
Имми хебти – хебти къаян,
Пасат гёчюп бардым о ян
Бакъы дегил биза жагъан
Дост эллерине ким гетер?
Биллагы ол элинин ёлу –
Беним жанымны севгюлю.**

Ана элине бакъындағы гъасирет ойлар булан язылгъан У. Камалны бу биринчи шиърусу тюгюл. Бир хыйлы хас багъышланып язылгъан шиърула-рында оызюню йимик ана элинден кёп арилеге чыгъып, пасатлыкъ къысмат сайлагъан ва шаир оызю де айтгъанлай «дюньяны кёп денгизлеринде чайын-гъан» яшав гъалын язагъаны кёп затны англата.

Гъали шу биз айтагъангъа охувчулар мекенли тюшюнсон учун, шаирни яратывчулугъуну бирдагъы бир нече бек маңналы ерлерине тергевлю яна-шъяанны сюер эдик.

Шаир оызю къайдан гелген буса, шо якъ, шо халкъны тарихи гелиши булан къысмат сюрмекни идеясы ону кёбюсю асарларында аслу мукъамы болуп чалынагъаны гёрюнүп турға. Халкъы булан гъасирет къатнашывнұ мотивлери айтагъан ону поэзиясыны шо янларына къулакъ асмай, ону яратывчулугъун янғыз суфийленгенине шагыат болғъан белгилери булан иштагъыланып ой къурма къарасакъ, дурус болуп битмес эди. Неге тюгюл, ону поэзиясында оыз ата топуракъларына, ана элине ва халкъына бакъындағы гъасирет гъис ону поэзиясында бир къайдада тюгюл, минг тюрлю къайда юрюле деме ярай. Шулай къастда талпыныв даймликни аламаты болуп гёрюнегени оғъар хас чеберликни гъеч тюгенмес ишарасы йимик бериле. Шугъар ачыкъ мисал болурдай ону шиъруларындан бир шулай аламат ерине ағъамият берме тюше.

Тюрк тилде ва язывда бырынгъы заманлардан берли айттылып, юрюлюп гелеген «лагъ» деген англав бар. О арапчада къолланагъан «ля» тюгюл, баш-гъа маңнадагъы янғыз Умму Камалны, башгъачалай айттъанда, «Къув Къуман» – къумукъланы англаву ону маңнасы бырынгъы тюрк тиллерде бизге тенгириден тийген, берилген миналды ер, маканы ватан демек бола. Шаир оызюнию бир «Эсигим чокъдур беним» деген шиърусунда (б. 86 – 87) шо ан-главну бек уста күйде къоллагъан. О англавну бизин халкъ бугюнлерде гъар гюнлюк сёйлевионде де къоллай. «Лагъ болуп гетип къалдынг», – дейлер. Бу буса «бизин къюоп къойдунг», – демек бола, о эсги тарихи маңнасында «эл ташлап гетмек».

Дюньялыгъын унутуп, дербишликини ва къалантарлыкъыны ёлун сайлап, башгъа пачалыкълагъа гетип, яшав ёл сайлагъанланы атларына тюрк бу-сурман арада «Руми», «Шамси», «Асси» ва башгъа тюрлю сёзлер къоша болғъанлар.

Бугюнлерде Туркияда белгили адабиятчы, профессор Курназ булай натижә ойгъа геле. XIV–XVI-нчы юз йылланы арасында оызге якълардан гёчүп гелип, Румда – османлық империясында 180-ден артық язывчулар, шаирлер ва олай да динчиликни тармагында чалышагъан белгили адамлар болгъан деп яза ва олардан 60-дан да артыгъы Иранны таъсирини тюбюндеги эллерден, уылкелерден болгъанын токтаташдыра. XIX-нчу асруну башында иш гёрген Европа ориенталист Хаммер Пургшаль оызюню тюрк поэзиягъа багъышлангъан китабында булай билдире: тюрк поэзия деп ууми англав юрюле буса да, ону тармагында гъар тюрлю тюрк халқыланы арасындан чыкъгъан адамлар барын эсгере.

Гъасили, Умму Камал да шо тарихи барышда ууми тюрк адабиятда аты айтылгъан къумукъ шаир. Шугъар шагъат болагъан У. Камалны көп къужурлу сатырлары бар. Тек не этерсен, ону яратывчулугъундагъы биографиясына ачыкълықъ берир йимик ерлерине гъалиге ерли де тийишли маъна берилмей тұра.

Шаир шолай шиъруларында оызюню башындан оытген къыйынлы авур къысмат гюнлени ва йылланы оюнда сезе ва натижалай туруп, «Эсигим чокъдур мени» деген шиърусунда булай язған.

Гъарбетге тюшдюм.
Бу ер мени юрутум тюгюл,
Асыл бинайдым.
Элим загъманым айрукъдур беним,
Лагъ макандан гелдим,
Ош къондум, гери гетсем герек.
Танг къафрасыдыр бенде жаным...

Бу сёзлерден сонг шаир дагъы да булай айтып, сёзюн узата:

– Бу узакъ элде къош къонакъдыр беним,
Ағы, къагъ, гючюм-къуватым ёкъ.
Атым арукъдур беним...
Гъажат эсгиклик, ёкълукъ язукъдур беним,
Герчек исимдир¹ Камал Умми,
Ол вали, мишрик² тюгюл
Мукъминим, тугъидим³,
Оъзу тенгирим танукъдур⁴ беним.
Ким сючюм⁵ билуп гелгенге,
Къапум ачыкъдыр беним.

Шаирни бу къайдалы сатырларындан дагъы да мисаллар гелтире турмай, шаирни сёз тагъымларындан «лагъ макан» ва олайда «бу мени юрутум тюгюл, гери къайтсан герек (б. 40, 44, 81–87) дегенине айрыча тергев бакъдырмакъны тийишли гъисап этебиз. О девюрюн хыйлы себеплеге инанып шаир ва оғзар ошагъан кёплер «лагъ маканлыгъын» къоюп, гёчювюл дербишликтин ёлун сайлайлар, оызге якълагъа чыгъып

¹ Исим – атым.

² Мишрик – хачперес.

³ Тугъид – бир Аллагъыга инанмакъ.

⁴ Танукъдур – таныйдыр.

⁵ Сюч – мени сан этип.

гетип, булар дюньяда биревге тарыкъ тюгюл, оъзлер ят эллер гысаплашма сиймесден бютон халкъы булан бирче бир де эсгикликге тарыгъанлагъа айланар.

Шаир оъзюню бютон поэзиясында суфулукъ къастын юрюте туруп, шо оъзюню бютон халкъына къопгъан бютон дюньяда къайда барсанг да сени бирев де сан этмейгенликни оъзюне де, оъзю йимиклени башындан артып, бютон къуман къумукъланы атына байлангъан эсгикликге йимик маъна салып язма башлагъан.

Оъзлени башындагъы шу къыйынлы гъалны шаир нечакъы аччы авурти буса да, биревден де яшырмай, туврадан айтып о бек хата ёл экенин англата. Ону шу къайдалы юрек талчыгъывлу сёзлери шиърудан шиъругъа гёче, дагъы унутулмас сёз болуп къала.

Ону шиъруларында «Харипмен, харипликден гелдим элимден», – деген сёзлер сыралы рефрен болуп чалына (б. 23, 47). Шаирни бу тайпа ичибушувлары ону поэзиясында асардан асаргъа шонча да шолай арта чы, биз ону яратывчулугъунда шаирни инг гёrmекли алым платформасы йимик гъис этме башлайбыз.

Шоллукъда, ону «эсгикликни» ва ватан ташлап гетмекликни трагедиялыгъы гъакылдагъы ойлары адабиятда бир гъалекликден толгъан шону булан бирче оъзюню ата-ана махлукъатлыгъыны излевчюлюк агъымына айлана да, шаирни генг дюнья тенгирлик даражагъа чыгъып, ой къурмагъа чакъыра. Шогъар ачыкъ мисал этип алма ярайгъан шаирни кёп шиърулары бар. Оланы бири биз алда эсгерген З. Ибрағимовну «Гъар эрке сёзде дагъни олмас» деген шиърусудур:

**Танг гёрсек – сонгунда ахшам олмас,
Яз олур, – сонгунда къышы ёкъ,
Гъар Сулейман деген мелик¹ олмас,
Бу жагъанда гъар юзюклю ханум олмас.
Гъар булакъ да зем-зем² олмас,
Айланамда нече иш вар,
Тек сонарым³ ала олмас,
Гъар эрке сёзде дагъни олмас.**

Шаир бютон дюньялыкъыны шулай келпетлей туруп, дюньяда тувмакъ игитлиkdir гъам улту деген философия ойгъа гелмей болмай (б. 13) ва «Къыркъ армагъан» – деген поэмасында йимик «Ким истерсе рагымини рагъматын, халкъ уystюнде күтер загъматын... деп яза.

Шаирни бу тайпа бек гючлю ойлары бизин бугюнгю охувчуланы айрекъда бек тергевион тартар деп эсибизге геле.

Умму Камалны биографиясын ачма кёмек этердей ону шиъруларында да-гъы да бир нече маъналы ерлери бар. Оъзюню макан элинден чыкъгъан, о заманларда айлана якълагъа белгили шаирлени атларын эсгереген гезиклер ёлугъя.

Шаир шолай чалышывчулардан даражасы Валикъыз деп айтма ярайгъан (*Русия якъдан*) Къулан къызыны, алда яшагъан шаирлерден

¹ Мелик – пача.

² Зем-зем – кагъматлы сув.

³ Сонарым – гёнгюлюм.

Атаны, Керимни, Абдулла Румини ва олай да Румну Къазалиси деп айтма ярайгъан (Жабалстанлы) Хожа Алини ва олай кёплени атларын эсгере (б. 14, 15, 55).

«Кимлердир бизин уллу адамларыбыз Умар, Ата ва Керим», – деп оызюне сорав эте ва Къуланкъыз вали адам экенни яза.

Муну йимик шиърларыны бир нечесинде оызюн де ва оызюн йимик кёплени харипликге салгъан къысматны темасына къайтып-къайтып гелип, гертиден де оызюню гъар-бир янындан «етимлик» ва дайм гёзлери элине бозаргъанны, ону эбин гёзлейгенни, ата юрту «Къюннү атын къайтара-къайтара эсгере ва шу тайпа ойлары шиърудан шиъргъя оланы бек тамаша гъайран келпетлеге салып, къаст яратма гюч бере. Шаир булагай яза:

**Буракъдылар¹ бени мунда,
Юзюм къара, языгъым чокъ,
Кагъ беним къадарымдан югюм кёп артыкъ,**

«Мен мунда ях татарман» ва бугъар да къанмай, оызюню ватанына язагъан кагъызда йимик, оызюню анадаш къув халкъыны кёбюсюню арасында «питне ва къалмагъял кёплюгюн эсгере де (б. 2–3) ва мунда да бир тайпалар оызюне къувлугъун унутуп (б. 97–98), атынга бир керен де «Къув» – деп къошма (б. 100 – 101) ва гъакъыллы бол деп, буваргъан да гёрюп:

**Гъакъыл сени гъакъыга элтири,
Нафсынг байлар батывгъа,**

– деп талчыгъывун суратлай.

Шаир буса, шо башдан гелеген яшавунда башдан сайлагъан ёлундан тайышмай бир шиърусунда оызю оызюне булагай талап сала:

– **Къув сёз исте Камал Умми чалабдан².**

Шу сёzlени къаны булан язгъынын айта. Шаирни къаравуллайгъаны буса оыз «Ватаны оыз Багъады, бен о багъыны бүлбүллюмен (б. 44 – 50).

Алдада эсгерилип гетгенлей, бусурман дюнья арада шаирни къюолгъан шаирлик аты Умму Камал, герти аты буса шайых Исмайыл. Шону учун болма ярай бизин Дагъыстан арада (бу гъалны З. Ибрагимов да эсгерген) У. Камалгъа Пир Камал, шайых Исмайыл де де айтылып юрюген. Ону бирдагъы Нури деп де псевдоними болгъан. Эрпели якъда Исмайыл тав деп тав бар. Шо шайых Исмайылны аты къюолуп айтыла деп токъташдырагъанлар да ёлугъя.

XIV-нчю асруда яшагъан къумукъ шаир Умар Теменнайны бир шиъру-сунда оыз элин эсгере туруп:

Тюменли де неге бола Къувелли, – деп язгъан.

Шу атны бырынгъыдагы къумерлелеге, олардан сонг, къумерлерден ва хазарлардан баш алып къавум къуманланы (орусча олагъя половецлер дей) заманларында гелеген оланы бир тотем инанчыны аламаты болгъан.

¹ **Буракъдылар** – атдылар, ташладылар.

² **Чалабдан** – Тенгириден.

«Къув» не экенни гъакъында тезден берли белгили тюркологланы языв ахтарыв ишлери бар. (Ю. Немет, Кононов, Мурад Аджи) ва шондан тамурлашып гелип «къувлукъ» чеберленип бир ишара символ болуп Умму Камалны поэзиясында да ёлугъя.

Шону йимик тюрк халкъланы дин инанчы болгъан Тенгирини аты о замандагъы тюрк шаирлени къайсын алсакъда, кёп айтылагъан У.Камалны башгъа дагъы язывчу болуп битмес деп эсибизге геле.

Амма муну булан бирче бу ерде шу макъала булан байлавлу XV-нчи юз йыллагъа арадагъы бир чет ерин белгилемесе ярамас. Шо юз йылны ахырына таба ресми¹ бусурман арада шо ва шогъар ошагъан бырынгъыда болгъан инанланы аты эшитилсе бир тайпа ортодокс динчилени жинлери жыйыла болгъаны герти зат. XVI-нчи юз йыллагъа геле туруп, шо тайпа англавлар къуман, къумукъ арада къайда болса да юрюмейген болма башлай. Тамаша тюгюлмю, Къакъашуралы Абдурагъманны поэзиясында Тенгирини аты бир керен де тутулмай. Ондан сонг гелеген Йырчы Къазакъ буса:

**Тенгириден тели янгур умутлап,
Дюнъябызынды туман басды буултлап, – деп яза.**

Шо гелишге гёре болма ярай «къувлукъ» алдынгъы оъзюню дин инанч маънасындан айрылып, шо инанчлы халкъны тувра атына чеберликде къолланагъан келпетли ишарасына айланма башлай. Шо янындан алсакъ да Умму Камалны поэзиясы шо процесни бир ачыкъ ва ярыкъ уылгюсю болуп гёрюне.

Тергегенде «Тенгири» ва «Къув» деген англавлар Умму Камалны инг кёп ва мекенли маъна берилип къоллагъан сёзлер. Ону уьстевюне оъз халкъы булан даймлик байлавну, ругълукъну суратлав гючге парх бере. Умму Камал не хазарлыкъны, не къув – къуманны да сатырларына гъеч тувра маънасында къошмас. Бу сёзни бирдагъы бир тамаша тиеген ери: Умму Камал мукъминмен, харипмен, языкъман, дербишмен, – деп айта туруп, шолар булан янаша мен Къув Камал Умуми, герти атым Исмайыл деп язгъан гезиклер ёлугъя (б.75,103,110). Ондан къайры да оъзюню уллу шиъруларыны бирини гъар байтында шо сёзни кёп керенлер тақарлар. Бу буса бизин къаравубузда, тувра айтма онгайсыз болагъаны гъисапгъа алып, айтма болмайгъан саялыш къиячалап айта болмакъ бар.

Шаир, шогъар да къарамайлыш бир шиърусунда:

Мен мишрюк тюгюлмен, мен тугвидмен янгыз бир Аллагъъа инанаман
деп айта туруп да, «Тенгири таныйдыр мени», – деп де къошма унутмай (б. 97).

Шону йимик шаир диван китабыны (Къазан 1898) 95-нчи бетинде «Ай гёнгюл» деген шиърусунда:

**Гъай сен гъашыкъ отуна янмадынг,
Мискин топурагъына гирип ятмадынг,
Къув Камал Имми, сен бары кериванлардан гечигемисен,
Неге сен къапул ятасан,**

¹ Ресми – токъташгъан, хас къайдада.

**Ойкъунгдан уянмадынг,
Гъакъ сёзюне инанмадынг, – деп яза.**

Шону йимик шаирни дивандагы оыз халкъына оыз заманындагы дюнья гъалларына, элине бакъгъандагы талчыгъывланы кёплююне къарап, ону поэзиясына шо тайпа ойланы мекенли топлангъан ери деп ойлашасан. Шоғъар бир ачыкъ мисалны инг гёрмеклиси шаирни 18 байтлыкъ «Къув» деген шиърусу. Бугъар шиъру деп айтмакъ азлыкъ этер. Бу бир акъуба гъакъ натижада сёз йимик чебер поэзия асар.

Гюнчынгъыш (арап, перс ва тюрк) халкъланы арасында Исмайыл шайыхъя не себепден Умму Камал деп ат берилгенлигини къабул этмеклиги не себепден болмакъ бар? Шулай суал чыгъа болгъан сонг, муна гъали айтылажакъ далиллени сезме къаст этсек яхши болур эди.

Шаир диванында оызюню бары да шиърларын «Бу Камал Умми» деп тамамлай. Бу негер шагъат бола: шо атны башгъалар айтып тюгюл, оызю разилик берип къабул этгенге тюгюлмю?

Камал демек арапча – бютюн, мекенли, лап да ерине етген деген маңнада къоллана. Хаммер Пургшталь 1836-нчы йылда Будапештде печатдан чыкъгъан «Тюрк поэзиясыны историясы» деген китабында булагай язгъан: «Умму Камал был сподвижником поэта и великого везиря Махмуд-Паши. После его смерти переехал в Адрианополь в Хаскёй, где провел одинокий образ жизни. Он переводил историю Персии, которую Обейдуллах Насреддин Али написал для атабека Насреддина Ахмеда и назвал этот перевод «Бела-хат-наме», т. е. «Книгой красноречия» (с. 123) «Умми» деген сёзин, орусча айтгъанда «Совершенный идиот» деп немис тилге геччөргөн шаир гечиргөн къыйынлы яшав гъалларын гөзъалгъа алып, ойлашып къарагъанда, оызюнию атына шолай маңнада янашагъаны бир янгыз да къабул гёргес эди?

Муну уьстевюне, бизин къумукъда Камалгъа Умми деп тюгюл Умму дей болгъанлар. З. Ибрагимов да оызюнию китабында шолай «Умми» деп язгъан Тарихи китаплагъа таянып, шону гъакъында далил излеп къарасакъ, неге шаир оызюне не себеплеге аласланып, Умму Камал деп лакъаб (псевдоним) сайлагъан болгъан экен дегенде, башлап биз бир шулай гъайран тамаша затны эсгерме тийишли гёребиз.

«Умму» демек, Хаммер Пургшталь айтагъан «бютюнлей агъмакъ» (совершенный идиот) тюгюл. Оыз ана ватанына, элине даймликни белгиси йимик къоллагъаннын гъис этме башлайбыз.

Бугюнлөгө етгенче де бизин халкъны арасында анасы гиччи яшына уйиден къыргъа алып чыгъа буса «умма барабыз» дер. Бу гъалны, озокъда, тарихи кюрчюсю болмай къалма күй ёкъ. Белгили күйде биринчилеген Темиркъазыкъ янына Умман деп айтыла болгъангъа о замандан къалгъан язывлар сакълагъан. Ондан къайры да, орта юз йыллардагы тарихчилер айтагъан шулай бир маңналы заттъя да тергев берме тюше.

В. Тизенгаузен Алтын Орда пачалыгъыны аты булан байлавлу чыгъарылгъан китабында (б. 383) арап тарихчи ибн Халдун (1401) «Азербайжандан оятюп, биз Аланиягъа, Орусиятгъа Уммукъыланы боюна багъып ёлубуз узатдыкъ», – деп яза.

XVI-нчы асруну биринчи яртысында язылгъан «Хазар мажар мажмуасы» деген асарда ойзлени китабында «Умми тарихинде» бу халкъында Умми аль Бахри халкъы деп эсгериле. Олардан сонг XVII-нчи юз йылда сапар чыгъып, бизин Дағыстан якъын гелгенде, тюрк сапарчылар Эвлия Челеби ва Кятиб Челеби (б. 748) «Аль Гъуммини аты бу Шимал Кавказда генг арада аты айтылгъан адам болгъанны язалар. Бу сапарчылар язып билдиреген күйде шо Уммуну Дёке шайых деп бир уланы болгъаны ва Дёке шайых Шимал Кавказда бир тав арада гёмюлгени эсгериле.

Кятиб Челеби ойзюню китабында (б. 373, 401) «Къоманлар» фарс вилаятлагъа гете, къумукъ тайпасындан Магъмут Солтан Туркиягъа барып Солтан Мурат хан булан сёйлешивлер юрютгени айта.

Бизин якъдан Румелиге (Туркиягъа) гетип, янгы эл тапгъан шайрлерибизден Умар Теменний, Умму Камалны, Абдулла Румини, Асси Шамсутдинни ва олай башгъаларына асарларында ойзлер гелген якъын Бахри Умман якъ экени айтыла. Бир шиърусунда У. Камал бизин йимиклеке «якъ татарлар» дей, биз буса Уман якълыбыз ва харипмен, харипликден гелдим бу якъын къайтара-къайтара эсгере яза (б. 14).

Бу тайпа бирдагы шагъатлыкълар гелтире турмасакъ да, бизин шайрни экинчи аты да болуп, Умму Камал демеги мени къюоп гетген маканым демек бола. Шону учун бизин Къумукъда шайрге Умму Камал деп айтылып юрюлюп тургъан. Шайр ойзюню бир-нече шиъруларында шо аттъя «къув» деп къошагъаны да ерсиз болмагъан. О сёз Умар Теменний да къоллагъан күйде, «Къув эллимен» деген маңнада юрюлген.

Умму Камалны ата юрту болгъан Къюонкъала (экинчи аты Бавтогъай) шо къувен (къуен) халкъны атындан алынгъан сёз. Къувен къумукъ къавум шагъары демек болгъан.

Бирдагы бир маңналы тарихи аламатгъа тергев берейик. Орус къазакълар Хазар денгизге Хвалынское море деп бырынгъы йырларында шолай айтып йырлагъанлар:

**Вдоль по морю,
Вдоль по морю
Хвалынскому
Плывет лебедь,
Плывет лебедь
С лебедятами...
Она плывет, не шелохнется,
Под ней вода не колохнется.**

Алда эсгерилип гетген күйде, Умму Камалны бир уллу шиърусу «Къув!» деп айтып, ойз халкъына багъышлангъаны да кёп затны англата.

Гъасили калам, бизин къаравубузда, шайрни «Умму» деген лакъабында маңнасы арап сёзге тюгюл, бырынгъы «Умме» (уыммет) деген тюрке, фарс сёзге ювукъ геле. О буса «бары халкъ, махлукъат бола»¹.

Шо да Умму Камалны бютюн поэзиясын къуршап, от, ялын болуп гете-ген бек тамаша гючдюр.

¹ Э. В. Севорян. Этимологический словарь тюркских языков. Москва, 1974 г., с. 633.

3. Ибрагимовну китабында эсгерилгендей, ватанын ташлап гетген ватан ерини къысматы шаирни бютюн яшавунда зар чегивге айлангъан.

Къуман къумукъланы, айрокъда Акъсакъ Темирни чапгъынларындан сонг, оланы чачылып Гиччи Азия бойлагъа гетмеги ва олай да алдагъы макан топуракъларында къурулгъан пачалыкъ бирлешивлеринден таш устюнде таш къалмагъан буса да, халкъ ва ону махлукъаты бек четим ва къыйынлы тармашывланы натижасында, олардан сонг къурулгъан Алтын Ордалыкъ булан бирликде бырынгъы къумукъ тувулунгъан ерлер Уллу Мажар, Гиччи Мажар, Теменний, Эндирай, Эндирай Балх, Иргъан, Къоюнъала, Таргъу, Къарабудаҳгент культура центрлери, гъасили Хазар пачалыгъыны къалдылары Акъсакъ Темирни заманында тарихи гючюн тас этип, тозулувгъа тарый. Къуманлыкъ, Къувелликлер ёкъ бола. Чачылып ари-бери гетме башлай. Бу халкъдан, бу якъдан чыкъгъан англавлу адамланы арасында «гъай» аман бизин эсгик болмакъны себеби къайда ва недедир, – деп, излевчю ойчулукъ бек артма башлай ва аста-аста булан алда, айрокъда, суфи поэзияда беклешип гелеген, биз бу дюньягъа тарыкъ тюгюл бусакъ ярай деп оyzлени бары янындан етимлике тюшген халкъ санап, я бизге Тенгири Аллагъу Тааланы ахыр къадары шулаймы экен, – деген ойлар бирден-бир бек чалкъынышма башлай.

Шону кюрчюсөндө ана элин тас этивнү трагедиясы арта, шоллукъда Умар Теменний йимик, Умму Камал йимик, Абдулла Руми йимик язывчуланы арасында бизге бютюн дюньягъа эсгик болуп къалма күй ёкъ, дегенлей, адабиятда, айрокъда, поэзияда уллу философия агъым йимик ватанчылыкъ излевню, янгыдан уянывну агъымы гючленип ал бетге чыгъып токттай.

Шону учун болма ярай, о заманлардан бизин къумукъдан чыкъгъан шаирлени арасында генг дюнья гъаллары булан гъаллашма гъасиретлик, ёлдашланыыв, къардашланыыв, къурдашланыыв мотивлери (гъаракаты) о девордеги поэзияны таймай юрюлеген гючлю бир мердеш алымына айлана.

Шу адабият агъымда Умму Камал бек къайратлы ёл тута. Шону учун шаирни къайсы шиърусун алыш къарасакъ да, бизин къадарыбыз дюнья барышда эсгилекке батып къалма күй ёкъ деген тавуш эшилесен. Умму Камалгъа нечакъы ол оyzу суфиликни, валиликни талапларын къатты тута буса да, Къуранда да айтылагъан оyz къастлыкъ булан Аллагъ ёлунда чалышывну гъар даим ал бетге салып, ой яратар. Муна шо саялыдыр шаирни дюньяда бизге Тенгириден берилген «тұвмакъ игитлиқидір гъам уллу» демеги ону бютюн яратывчулугъуна алгъыш эпилог ачгъыч этип салма ярайгъан сёзлер йимик гёрюне.

Шону учундур оyzюню (З. Ибрагимовну китабында берилген) бир шиърусунда шаир булат яза:

**Оъксюзлер, еттимлер учун,
Агадан-анадан магърюмлер учун,
Гъасирет якъыгъан гъашыкълар учун,
Чатлагъа урунгъан дидарлар учун,
Арш гётерген малайиклер учун,
Агъы зарлы фаллагълар учун,
Ер, кёк, гюнеш, уйнем гъакъ учун,
Аб, гъакъ, бад, аташ, бары якъ учун,**

**Гъакъ оъзеги гъакъ учун,
Гъакъдан озгъан гъакъ яхши.**

Шулай мотивлер ону башгъа тюрлю шиъруларында да ёлугъа. Ону поэзиясы интонация, тавуш, тизим янындан бек тамаша аламат байлыгъы болуп токътай. Биз ойре айтылгъанны исбатламакъ учун шаирни бирдагъы бир шиърусуну мукъам гелишине тынглап къарайыкъ:

**Къайда шол эллеге бизинки дегенлер,
Къайда шол ёллагъа чыгъып гетгенлер,
Къайда шол бавларын тигип битгенлер,
Къайда шол ерлерин елеп бичгенлер,
Къайда шол къала - бару япгъанлар,
Къайда онда тура-буюкъма ер тапгъанлар,
Къайда шо байлагъа гыюрмет къылгъанлар,
Къайда шол ёкъсунланы ёруп къачгъанлар.**

Ортаюзыллардагъы поэзияны аламат озгюрлюгю топлангъан бүгүнлөгө ерли эсделик китап болуп етген «Хазар-мажар» антологиясыдыр (XVI-нчи асру). Бу китапда да бизин адабиятдагъы шо аламат толу сакълангъан. Муна шо заманлардан тутуп чеберлик излевчюлюгюбюздө бырынгъыдан гелеген ёлун къюоп, тамур гелишибизден айрылып, башгъачалай къайдада дёнювге тарып, озюбюзню менлигишибизден къоль чайып къалма болагъаныбызын гючлю гъис этив къуман – къумукъ шаирлени бек къыйналта болгъан. Олар бусурманлыкъыны токъташыву бизин хакъларда болгъан къунлугъубузну, хазарлыгъыбызын, къувлугъубуз ва уманлыгъыбызын унутуп къалмакъ арта барагъанын тез англагъанлар. Неге тюгюл эсе, мугъажирликни къабул этгенлени арасында биз Хазарияданбыз, биз Къувелденбиз, бырынгъы Уммаданданбыз деп айтып сёйлемек таза бусурманлыкъы ончакы гелишмейгенликден эрши гёрюнүп къала болгъан.

Шо саялышы бизинкилер Гиччи Азия чыкъгъанда, эсги ватанчылыгъын унутуп, Румичиликке, Шамлыкъя, Мамюлюклюкке онгайлы атланы къабул этме борчлу болгъанлар.

Умму Камал да элинден гетип, барып яшагъан ерлериндеги гъалны гысапгъа алып, озюне шо атны алгъян. Шону учун да озюнью шиъруларында ол мен мұмминмен, мен хачперес тюгюлмен, бир Аллагъыга къулукъ этеген Камал Уммимен, – деп бир-нече керен ташдырып айта. Амма айтса да, макан ватанчылыгъын унутмай, башлап тутгъан ёлунда гъеч бир керен де тайышмай. Шу ерде бирдагъы да айтма ярай: ону девюронде У. Камалны поэзиясында йимик Тенгрибизни аты көп айтылгъан шаир дагъы язывчу болуп битсе тамаша?

Шулай ой юрюте туруп, Умму Камал къуман – къумукълукъыну, тюрклюкню бырынгъы гелишивүндөн айырмай. Ону уьстевюне дагъы бу масъаланы бир яны – Умму Камал бютюн Кавказны даражасында инг гючлю ойчу йимик белгили бола.

Бизин культурабызда шулай уллу ойчулукъ даражада адамыбыз барлыгъына къарамай, биз юз йыллагъа ювукъ совет яшавну барышында къаныгъып юрюле тургъан санавгъа аз тюрк халқъланы революциядан

альякъда бир тарихи де, бир языву да болмагъан деген идеологиясы тюбюкъарадан иш этип чыгъарылгъан ялгъан болгъаны билине. Гъали энниден сонг да бизин эс дюньябызын оызлер сюйген күйде чарпып, бизин тарихи тамурларыбызын кырыкъма яхшы эди дегенлер дагы да болмакъ бар. Умму Камаллыкъ бизин маданият гелишибизде шолагъа да аччы къапас болгъаны герек.

Умму Камалны поэзиясы бугюнгю бизин наслубузгъа уллу буварыв болуп токътай. Демек, ону яшав ёлу ва яратывчуулугъу дин тарихи болуп, умуми инсанлыкъ ва инсаплыкъ якъдан алыш къарасакъ да, бугюннюбоз учун да уллу дарс. Ону поэзиясина да бизин тарихи бютюнлюгюбюзню аяп тизмекни къастлары бек арив юрюле. Бу буса бугюнлерде де, бизин тамурубуздан юлкъуп айрып, оызелеге ошайгъан, акъ бусакъ, къара этип гёрсетме, къара бусакъ, акъ этип оызлеге ошайгъанланы къавуму этмеге сюегенлер бугюнлерде де ёкъ тюгюл.

Эгерден геч - тез биз олайланы даллайына баш игип, яшав къурма башласакъ, Тенгири бизден ону бир заманда да гечмес.

Биз гъар-бир дюнья юрюшюбюзде Аллагъ берген оызденлигизни юрютме къудрат гюч тапмай бусакъ, бизге тышыбызын, бютюн айланабызын англама бир ихтиярыбыз да болмас эди.

Умму Камалны ва ону девюрюндөн огъар ошаалы башгъа тарихи гъаратчыланы бизге къойгъан аслу дарсларыны бири муна шудур.

Ону поэзиясında суфулукъ, Тенгири, Аллагъу Таалагъа ибадат этмекни де, герти халкъчылыкъ къайда маҳлукъатны гайын этмекни къастлары да бири-бирисинден айрылмай, чатыраш юрюле. Шону учун ону кёбюсю асарларында Тенгириге ахырына ерли янсыллы болмакъ да якълана ва оызюно халкъыны йимик маҳлукъатланы къыйынлы къысмат болуп, гелген яшав туршуну баш маңнасы муна шудур.

Шайрни къайсы шиърусун охусакъ да, биз таймай шо тавушну чалыны-вун эшитебиз.

Шайр булай яза:

Кагъ, ёкъдур гъеч ишибиз гъакъгъа лайыкъ (б. 85 – 86)

Ва олайда оызюно ва оызюно халкъыны башындан ойтген яшав аламатланы эсгере туруп, ол булай токъташдыра.

Къыямат гелеми, бу недир,
Къайда бизге бизге бир герти ёлдаш,
Къылдаш, гъалдаш,
Гёзю ярыкъ, сёзю садыкъ¹,
Арабызда тогъалыкъ бар эди.
Гечди игитлик, уянимадыкъ,
Гъали энни гелди къочулукъ.
Бизин эсиртди бу гъифлат² шарабы,
Кагъ, ёкъдур арабызда бир айыкъ,
Юрюйбюз – тышыбыз хош,
Ичибиз бош, суратда загырбиз, маңнада пасыкъ,
Не ишлер къылайыкъ,
Англамаз гъеч ким.

¹ Садыкъ – бизге ювукъ.

² Гъифлат – янгыз дюньялыкъыны гъайы.

Не учун яратгъан бизин гъакъ.

Алдыбызда амал ёкъ,

Залимлер чокъ, – деп бизин замангъа бек ювукъ ойлары булан сыр чече де ва дагъы да булай бек сыралы суаллары булан шиърусун тамамлай.

**Огъар недейим десем, ол мажруд¹,
Аны иерейим десенг, умуту арык.**

Шаир айтагъан кюйде, о девюорде яшавуну не янын алып къарасакъ да инсанны шо «эсгиклик» философия шонча да къуршап алгъан чы, шону тузагъындан къутгъарылма ёл тапмай къаласан, гъатта «ёлсуз юрюсөндө де, ёлланы къюоп».

Артда да Умму Камал, къарагъанда, булай ойлашма башлай: эсгиклик, ёкълукъ алгъа абат алайыкъ демек ёлбузды тузакъ болуп токътай.

Муна яшавну шу къайдалы къыйынлыгъы халкъны башындағы гъал «Хазар-мажар антологияны да аслу мотиви деме ярай. (Бу Умму Камалдан сонгъу адабият девюр).

Шу тайпа оыз девюрюн къыйынлы гъалда гёзден гечирип, сыр чечив шаирни башгъа тюрлю шиъруларында да узатыла.

Къыркъ яшадым тастумаллындан къачуп....

Иерди Иран къаласы магъя,

Мен турушуп битмедиим, агъ, вагъ,

Хифлат дюньясы ... сенден къатты,

Эсиридим, айыкъмадым.

Шаир бирдагъы бир «Къани» («Къайда») деген шиърусунда шу къайдалы ойларын узатып, булай язған.

Пакъырман, о гъакъдыр,

Юху басгъан гёзюмню,

Къаранғы бары алам гёзюме,

Герти атым мени Умму Камал,

Валимен, тек оызюм нукъсан (б. 86)

Эсгиклигим чокъдур бени,

Гёнгюлюм тунукъдур беним (б. 92)

Дагъы да:

Нече дервиш исим, гёнгюлюм,

Гёнгюлюм гёзюм токъдур беним,

Гъарбетге тюшдюм

Якын теш юртум.

Асыл бинайдым.

Загъманым айрукудур бени. (б. 93)

Муна шаирни бирдагъы шулай сатырлары толкъунлаша геле:

Ла макандан гелдим.

Ош² къондум:

Гери гетсем герек,

Бу узакъ ёлда туруп мензиле³ эришемен.

¹ Мажруд – гъеч затда англаву ёкъ.

² Ош – заманлықъга, бираз замангъа.

³ Мензиле – гъали болгъунча.

**Агъ, кагъ гюч, къуват ёкъ.
Атым азукъдур¹ беним...
Гъажат, эсиклик, ёкълукъ язукъдур беним.**

Умму Камал дагъы да бир хыйлы шиъруларында шу къайдалы оъзюню дюнья гъаллагъа къаравларын келпетлеп яза туруп да, артда дюньяда шо «къувну» келпетине къайтып, къайтып геле туражакъ. Артда буса, «диваныны ахырына таба шо тайпа ойларыны бир жыйымы болардай 36 байтлы «Къув» деп ат салып айрыча шиърусун язажакъ ва шо баягъы оъзюню халкъыны къыйынлы ва къувунлу къысматын эсгерип, ону бу гъалындан къутгъарылма, янгыдан оърленив ёлуна чыкъмакъ муратда шиърулар язажакъ. Шаир гъали энни (б. 75 – 76) «Бизин оълюмден сакълар къувубуз» яда « Кагъ, къувумуз ёлуна бу ерлер етмес». Сонг дагъы да, «Тыш ари халкъ бизин бу дертибиз эшитип битсе тамаша» (б. 64). Сонг дагъы да къайтып шо бир алда айтгъан: «Гъакъ сёзюнден узанма» деген ойда токътай.

Шаирни «Къув» ва оғъар ошагъан башгъа тюрлю шиъруларын охума башлагъандокъ гъис этмей болмайсан, гертиден де, ону поэзиясыны зор аламатлыгъы биз мердешли айтып юрютеген суфилек поэзияны дазуларына сыйышмай, яшавну ва гъалекли ругъулукъну толкъунуна синге. Ону поэзиясыны енгилмеслик ангы бар деме ярай. Муна шону учун болма ярай, яшавунда не къыйынлыкълагъа тарый болгъан буса да, шаир юз йылдан да артыкъ оъмюр сюре.

Адабиятчылар Умму Камалны тувгъан йылы деп тюрлю-тюрлю йылланы гёрсетелер. Бирлери 1375-нчи йылны айтып, башгъалары XIV юз йылны ахырында тувгъандыр деп ёрав этелер. Тек Зайнулабидин Ибрагымов гелтиреген маълуматлагъа гёре, Умму Камал Ширван шагъарда Азербайжанны гёrmекли шаири Имаметдин Насими булан бирче охугъан, тенглилер болгъан. Олар Румелиде (Туркияда) билимлерин белгили алимлени алдында охуп артдырма къаст булан хыйлы йыллар Туркияда да яшагъанлар. Хаммер Пургшталь оланы яшавундан булаи хабар бере: «Олар Туркияны виляятиндагъы Къараман шагъарда белгили бир имамны башчылыгъы булан юрюлеген бир межитде тура болгъанлар. Бир керен шо межитни башчысы бир ерге гетгенде, булар къурмангъа деп гъазирленген ону къош малын соялар. Межит есси сапарындан къайтып гелгенде, оъзюнден ихтиярсыз къурманлыкъгъа деп сакълап турагъан къоюн тынглавсузлукъ этип, Имаметдин Насими ва Умму Камал сойгъаннны эшитгенде, оланы чакъырып урушагъанда, бирине савлайын гёню сыйырылып, биригини де гёзлери сыйырып оълсюн, – деп къаргъагъан болгъан дей (б. 323). Шондан сонг эки де ювукъыга бири бириңден айырылма тюше. Умму Камал Туркияны солтанын Экинчи Муратны савунда ондан сонг ону уланы Солтан Магъмет Фазилни Византия пачалыгъы тозулуп, ону тахшагъары Константинопольну Истанбулгъа айландыргъан йылларда ону лап инангъан асгерчи вазирлерини бириси Магъмут-Пашаны яшларыны охутувчу ва тарбиялавчусу Умму Камал болгъаны ахтарыв ишлерде язылып айтыла.

Муна шолай, Туркияда яшагъан йылларында, шо бир оъзлеге айтылгъан къаргъыш етишеген йимик Алеппо шагъарда Имаметдин Насимини,

¹ Азукъдур – арыкъдыр, гючсюздюр.

бусурман арада хуруфизмни ёлун юрютювчю деп айыплап, (ортодос динчилер) савлайын гёнюн сыйдырып оылтурелер. Умму Камалны буса, ону ювукъ адамы Магьмут-Пашаны бир себеплеге гёре вазирлигinden айыплап тайдыргъан сонг, зиндангъа салып кёп заманлар сакълайлар. Бир-бир эфсанелерде¹ айтылагъангъа гёре, Умму Камалны гёзлерин сыталар. Иш гертиден де шолаймы, Умму Камалгъа бакъгъанда документ кюрчюде токъташгъан маълумат арагъа чыкъмагъан. Амма шаирни бир шиъруларында зинданнынны аты тутулагъан ва олайда тувмадан сокъурлангъанлыкъны эсгерген сатырлары ёлугъя.

Нечакты авур къысмат чекме тюшсе де, шаирни хыйлы узакъ йыллар яшап, Нигде шагъарда (Туркия) 1475 йыл оылгени ва шо шагъарда ону зияраты ва оғъар сый, абур этип уллу межит бары белгили.

Имаметдин Насимини ва Умму Камалны бирче охугъан тенглилер экенини де гёз алгъа алып, гъисап этип къарагъанда Азербайжан адабиятчылар Насимини тувгъан йылы 1370 -нчи йылны гёрсете болгъанны гёзалгъа алып ва олай да Умму Камал оъзюню шиъруларында эсгереген о заманларда бусурман дюньяда белгили алимлени, шаирлени де къошуп, урушдуруп къарагъанда, Умму Камал 1377-нчи йылда тувгъан болуп чыгъя. Бу тарх ону герти гёрсетилеген оылген йылны санавун (1475) абсолют санавланы теориясына салып, урушдуруп къарагъан заманда шо тархны гёрсете. Шолай болгъан сонг, Умму Камалны оъмюрю юз йылдан да артлана.

Оъмюрюн ахырына таба Умму Камалны шаирлиги ва валиилиги янгыз Туркияда тюгюл, бютюн айланы бусурман халкъланы арасында белгили бола. Ону къольязывлары, шаирлик диван китаплары Туркия булан Ирандан къайры да Орта азияда, Кавказда, Кырымда, татар ва башгъырт халкъланы арасында къолдан къолгъа берилип, охулуп юрюле. Европада ону къольязывлары Берлинге, Лондонгъа чыгъя ва XIX-нчу юз йылны башында шо оърде эсериалген Хаммер Пургштальны тюрк поэзияны тарихине багъышлангъан китаплары немис тилде печатдан чыкътгъан сонг, бютюн дюньягъа белгили бола.

Россияны алимлерини янындан Имаметдин Насимиге, Умар Теменнейге, Умму Камалгъа тюрк поэзияда азат ойчуланы вакиллери (вольнодумцы) деп 1891-нчи йылда С. Петербург университетни гюнчыгъыш факультетинде белгили къумукъ алим, шаир М.-А. Османов булан бир вакъти ишлеген В. Д. Смирнову китабында Умму Камалгъа шолай къыйматлав бериле.

«Кроме отдельных вольнодумцев каковы были поэты Теменнаи, Уммы, Насими, Кобыз являются в разное время провозвестниками особого учения, носящего у историков общее имя суфизма, поплатившимся жизнью, по уголовным приговором блюстители мусульманского правоведения, мы знаем, что в начале ХУ столетия вскоре после Темерланова погрома Ottomanское государство потрясена была целым мятежом их религиозного характера, во главе, которого стоял шейх Бедретдин Симави оглу, повешенный в 1418 г.²

Шоллукъда, ондан алда Дағыстанда, кавказ тюрклерини арасында Умму Камалны аты ва язгъан асарлары XV-нчи асрудан берли охулуп, юрюлюп тургъан буса да, XIX – нчу асруну экинчи яртысында биринчилей 1859-нчу йыл Стамбул шагъарда айры китап болуп басмадан чыгъя.

¹ Эфсанелерде – эл арада юрюлеген легенда хабарлар.

² В.Д. Смирнов. Очерки истории турецкой литературы. СПБ. 1891г.

Шо асруну ахырына ва XX-нчы асруну башына Умму Камалны «Диваны»¹ бир нече керенлер ажам язывда китаплар болуп, Россияны кёбюсю бусурман халкъларыны арасында белгили бола. Болса болсун, нечакъы аччы тиежек буса да, айтмакъыны тийишли гёrebиз, дагыстанлылар, биз къумукълар, Туркия тюрклери ва татарлар, башгыртлар йимик Умму Камалны, бизин якълы экенни биле де туруп, ону оъзюбюзню этердей даражагъа гъали де етишмегенбиз, шаирни бизин адабият тарихинде тутгъан ерине ва маънасына тенг гелирдей иш яратып, генг планда ону оъз халкъыны тергевюне берип болмагъанбыз, ону жыйым китабын чыгъармагъа къарамагъанбыз. Ону бютюн Дагыстан махлукъат билсин деп, орус тилге гёчорме къарамагъанбыз. Гъасили, авур тиер деп айтмай къойма ярамай. Биз барыбызын ёкъ этип, олай адамыбыз болмагъандай, 600 йыллар бою Умму Камалсыз турагъан халкъбыз.

Барысын да айтма болмасакъ да, оъзюнью бютюн яшаву ва яратывчулуғуну натижасында бизге Умму Камал аманатлап къойгъан дарслары бизге шу тизимде гёрюне:

Ону поэзиясындагъы суратлангъан дюнья яшавунда болагъан гъалеклик ва инсанны къысматындан оьтеген къаравулланмайгъан пелекетлик ону оъзюнден алда ва ондан сонг да бизин адабиятда шо меселде бир заманда да болмагъан ва язылмагъан.

Шогъар бойсынып орта юз йыллардагъы англав даражада толу ва къувунлу къаршылыкълары булан бир теренден гёрсетилмеген.

Умму Камалны ва ону поэзиясыны суфилигин (суфизм) айта бусакъ, къумукъ адабиятда, гъатта о девюрлердеги бютюн тюрк поэзияда классик уългюсюдюр.

Шаирни асарларындагы чеберлик тил ягъына къарагъанда (тергевлю охувчу эс этмей къойма кюй ёкъ) ону тюрги – къуман къумукъ языв тили оъзюнью жанлы ва жагъылыгъы булан кёп янындан халкъыны гъар гюнлюк тилине бек ювукъ, ону тавуш интонация байлыгъыны дагъисине лап ювукъ аламатдыр.

Умму Камалны поэзиясында йимик, къуман – къумукъ ва тюрк халкъ дюньясыны гъали ону ичинде къаршылыкълар къят-къят болуп къайнап турагъаны ондан алда дагъы бир шаирни яратывчулуғунда да суратланмагъан. Шону йимик философия, башгъа тюрлю ой-пикру къайдада тенгирлик, динге терен ибадатлыкъ шолай формада язылмагъан. Шаир кёп шиъруларында эсгереген оъзюнью тарихи ёлун (гелишин) тас этив, янгыз оъзюнью халкъыны тюгюл, бютюн дюньяны къысматыдай инсан эсгикликге тарып барагъанны ондан алда поэзияда эсгерилмеген.

Умму Камалны гъалиги бизин замандан 600 йыллар алда айтгъан терен маъналы булат сёзлери

«Дюньяда тувмакъ игитликдир гъам уллу».

Халкъ – гъакът бир тенг англавлар – демеги;

Ким истерсе рагымини рагыматын, халкъ уьстюнде күтер загъматын,

Гёзлерим гъаман эл гъибин² гёзлей.

Оъзю тенгирим таныйдыр беним.

¹ Диван – шиъруланы жыйымы.

² Гъибин – эбин, ёлун, турушун.

**Оъзюн билип гелгенге къапум ачыкъдыр беним;
Биллагы ол элининг ёлу,
Беним жанымны севгюлю.**

ва булагъа ошагъан кёп-кёп сатырлары бугюнлеге етишгенче де гъеч
гючюн тас этмеген, шоланы маъналылыгъына ете турсакъ, биз шонча уллу
алгъя гъакив гюч алар эдик.

У. Камалны поэзиясында бир заман дюньяда аты айтылып ондан сонг
болмагъанда чачылып, ёкъ болуп гетивге тарыгъан халкъыны башына
къопгъан эсгиклик, гъалеклик, шогъар гёре зар чегив, оъзюню бир замангъы
махлукъат жагъылыгъына тас этип къоймакъ уллу трагедия, дюньяны чет
гетгени де гъали барлыгъына тиеген уллу аччы бетлев йимик гёрюне. Шо
бир хас поэзия аламат агъым. Милли тас этивню бек уллу пашманлыкъда
пикирлешивню бир келпети болуп токътай.

Шону учун болма ярай: Умму Камалдай дюньядагъы яшав барышдагъы
къаршылыкъланы гъар мюгълетде бир тувағъан бек ювукъ бетге-бет салып
кёп тамаша зар англы келпетлеп язагъанлыкъ шаирлени арасында дагъы бо-
луп битмес деп эсибизге геле.

**– Шаир бусанг, айт,
Гъакъ сёзюнгден узанма.
Къылыч гесмесдей къыйын барны ичингде.
Сенден эсгик гиши бары,
Бу къаму Мелик, Рум, Чин ичинде.**

Шу къайдалы ону гиччирик башгъа шиърусуну барышына къарагъыз:

**Кагъ кёк олур,
Кагъ ер олур,
Кагъ бай олур,
Кагъ ёгъул,
Кагъ хожа,
Кагъ къарт,
Кагъ олур пакъыр,
Ахырда бир бийчара
Гъакъынг чыгъардыр,
Алгъамынг олур.**

Шиъру шолай уста кюйде къурулгъан чы бир сёзлери кёп такрарлана
буса да, бир такрарланыв да гъис этилмей.

Адабиятчылар яхшы биле, поэзия асар нечакъы чет къастда буса да, оъзю
къужурлу келпетли тизилген буса, шончакъы кёп оъз девюрюнден озуп,
узакъ гележекклеге артланыр.

Дюньядагъы бири-бирине бетге-бет къаршылыкълы гелеген гъалланы
автор оъзю бичип, оъзю тигип тохугъандай терен маъналы иллагы гъалгъа
салагъандан къайры, ону оъзюнден оътюп барышын да гёрюп, тавуш берип
абатланывун эшип турагъандай чебер анг берип язар.

Шаир оъзюню шу къайдалы чебер хатына ёл бере туруп, «Дюнья бир
аччы денгиздир, гемеси онда кимни батмагъан» деген соравлукъгъа чыгъар.
Яшавда болагъан гъар-бир айланч ишлени янгыз оъзюню къысматы йимик
тюгюл, бютюн оъзюню халкъы йимик къабул этер.

Тамаша тюгюлмю, Умму Камалдан сонг арадан 500 йыллар гетип, XIX-нчу юз йылны ахырына таба йыракъ сибирлерде турагъан Йырчы Къазакъ Умму Камалны натижә сөзлерин къоллап, булай деген:

**Дюнья деген аччы денгиздир,
Гемеси онда кимни батмагъан,
Алтынлы тахдан айрылып,
Къара ерге кимлер гирип ятмагъан.
Азирайил азав бизли, ач гёзлю
Бош къайтармы жан алмагъа гелген сонг,
Дюньяда гъеч гъёкюнчюм къалмады,
Йыламагъыз магъа энни оылген сонг.**

Бу къайдалы келпетлев мердеш бизин поэзияда У. Камалдан башлана.

Бу гъал буса шаирни ич ой пикру дюньясындан гелеген зикирлик инанывудур. Шону нечакъы кёп, бир тюгюл, юз керен къайтарып айта бусакъ да, о не иттилигин, не юрекге таъсир гючюн тас этмес. Ону къаршысына, сен айтагъангъа кёп тюрлю анг береген ону бир симфония мукъамлашып чалышыву болур.

Умму Камал гъар шиърусунда оъзюню къастын айтмакъ, тарыкъ буса, бир сөзюн рефренлещдирип, кёп керенлер къайтарып айтар. Ону поэзиясында бу гъал такрарланып тюгюл, шаирни къастларыны къувунлу аламы.

Шоллукъда, У. Камалны гъар уллу ва гиччи шиърусу яшавда, ону къысматында къят-къат болуп юклениген дертер ва къайгъылар. Бу гъал буса ону поэзиясында оъзюню яшавуну бютюнлей халкъыны къысматы йимик гёре бусанг, о дертерликни оъз сыр чечивюне айланып ва Умму Камал язагъанлай даймликни аламаты йимик гёрюнюр.

Шону учундур дагъы, шонча уллу аламларда шаирни оъз халкъы булан бирче хариплиги ва етимлиги, ятлыгъы эсде даймликде къалар къайда янгыз У. Камалны поэзиясында ёлугъя. Бу тайпа къыйынлыкълардан къутгъарылып чыгъывгъа ёл кую тапмай тюгюл шаир шиъруларында янгыдан уянывгъя, инсан арада ёлдашлыкъгъя, сырдашлыкъгъя, ахырда Тенгири булан биригивге оъзтерече ёл белсей.

Умму Камал-заманланы, девюрлени мекенли гъис этип язагъан шаир, мисал учун, ону булай сөзлерин охугъанда:

**Тогъалыкъ бар эди,
Гетди игитлик,
Гелди къочулукъ,
Уянмадыкъ.**

Демеги, орта юз йыллардагъы бизин гъалиги заманны (гъалларбызыны) келпети деме ярай.

Умму Камалны яратывчулугъундагъы суфийлик о гъар-бир затда Аллаты Таалагъа ахырына ерли аркъа таяв, дюнья леззетине ва малына, ахыратны унутуп, гёз сатып, берилип къалмакъыны айыплав булан бирче, оър инсанлыкъыны якълай, гъар бир ишде гъакълыкъыны оър тутмакъ инг гючлю ери деп къыматлама чакъыра.

Умму Камалны къаравунда инсанны яшаву ва оъмюр къысматы бир teng чегивдеги мизан терезени гъарсиллевю йимик, къарайсан, къайсы авур тартар. Муна шо яшавну жан тармашыву.

XXXIV.

Kemal Ummi, d. i. die Vollkommenheit als Idiot.

Aus Larenda in Karaman; nach einer von Latifi und Alali aufbewahrten Dervischenage, befand sich Ummi Kemal mit Nesimi im Kloster Sultan Schudschaa's, wo sie in des Oberen, Lala Sultans, Abwesenheit einen Bock schlachteten. Lala Sultan bey seiner Rückkehr ungehalten, sezte dem einen ein Barbiermesser, dem andern einen Strick vor, was als Prophezezung in Erfüllung ging, indem Nesimi geschunden, Ummi Kemal gehexlt ward. Die folgenden Verse scheint er im Vorgehüle seines kurzen Lebens gedichtet zu haben:

In diesem Chan ¹⁾, wie viele Pilger kamen, gingen!
Auf diesem Thron, wie viele Herrscher kamen, gingen!
Ein altes Karawanserai ist die Welt,
Wie viele Karawanen kamen, ach! und gingen!
In dem Dervischenkloster dieser nicht'gen Welt,
Wie viele Gäste kamen nicht, wie viele gingen!
Und alle kamen weinend, gingen weinend durch;
Sag', welche weinend, lachend kamen, gingen,
Noch keiner fand Terak, des Todes Gift zu heilen,
Wie viel Lotmane auch bisher schon kamen, gingen ²⁾.

Möchte doch mein Leib zum Staub der Füße werden,
Deine Spur demselben eingeprägt werden!

Der Augenbrauen Bogen sind gespannt,
Sie sah'n im Maal' den Hirsch am Wiesenrand.

Die Pinien sollten nicht nächst dir zu schwanken wagen,
Der Wald ward deshalb licht, die Pinien all' geschlagen.

Er war der Gesellschafter und Lehrer des Großvaters Dichters Mah-mudpaşa; nach dessen Tod zog er sich von Adrianopel nach Chasköi in die Einsamkeit zurück. Er übersetzte die persische Geschichte Mo ad schem, welche Obeidullah Nusreteddin Al-Basri Ahmed Ali für den Atabegen Nasreddin Ahmed geschrieben, und betitelte diese Übersetzung *Belaghat-name*, d. i. das Buch der Wohlredenheit.

Ghasel aus Nasmi's Blüthenlese ³⁾.

Komisch baschine ol dilber bugün bir schebkulah egri.	
Der Schöne hat Schlafmühle heut	Dem Kopfe aufgesetzt trumm!
Hat Iemand schon den Mond gesehn'	Mit Haube aufgesetzt trumm?
Es sagt das Herz, der Wuchs ist Ceder,	Die Brauen geben Zeugenschaft,
Das Wort, das ich gesagt, ist wahr,	Allein die Zeugenschaft ist trumm,

¹⁾ Chan heißt Karawanserai und Waarenniederlage zu Constantinopel. ²⁾ Latifi und Alali. ³⁾ Nr. 4382, sammt 38 andren, nähmlich: Nr. 99, 197, 235, 255, 504, 567, 722, 725, 1275, 1283, 1343, 1378, 1438, 1453, 1785, 1811, 2153, 2181, 2228, 2306, 2458, 2783, 3023, 3105, 3201, 3348, 3418, 3446, 3506, 3685, 3697, 3755, 3776, 4030, 4089, 4194, 4205, 4377.

Европада инг белгили ориенталист (востоковед) Хаммер Пургитальны эки йылны ичинде 4 томлукъ китабы чыкъгъан. Будапештде немец тилде Тюрк поэзияны антологиясында чыкъгъан Умму Камалъга бағышланғъан бўёлюгю.

КЪОЛЛАНГЪАН КЪОЛЬЯЗЫВЛАР ВА КИТАПЛАР

1. Hammer Purgstal Joseph
Geschichte der osmanischen Dichtkunst bis auf unzere Zeit
Budapest, 1836-1838.
2. Эвлия Челеби. Сейахатнаме.
3. Кятиб Челеби. Cihannume
4. Валаи Дагестани. «Ри ёз – ал – Шуара» («Шаирлени баву»)
1747 й.
5. Бир Пир Камаллынг асар алайилериdir. Стамбул, 1886.
6. В. Д. Смирнов. Очерк истории турецкой литературы. СПБ.1891 г.
7. З. А. Ибрагимов. Къаму-наме. 1891.
8. Китаби Умми Камал. Казань, 1898 г.
9. R. Latifi. Tezkirkizetu-s-Suara. Анкара, 2000 г.
10. Олеарий Адам. Описание путешествия в Московию и через
Московию в Персию и обратно. СПБ.1906 г.
11. В. В. Радлов. О языке куманов. СПБ, 1884 г.
12. K. Grenbech. Komanigchen Worterbuch, Kopengagen, 1942.
13. Документы на половецком языке. ХУ1 В. Москва, 1968 г.
14. Turk Edebiyatinde ilk Mutasavvflar. Ankara. 1993
15. А.Н. Кононов. К этимологии этнонимов кыпчак, куман, кумык.
Показатели собирательности – множественности. Л. 1969 г.
16. В. А. Гордилевский. Избранные сочинения. Москва, 1918 г.
17. Гrimmingэм Дж. Г. Суфийские ордены в исламе. Москва, 1971 г.
18. Шейх Шахабутдин Маржани. Аль – хабар фи агъвал Къазан
булгъар. Къазан, 1900 г.
19. Хюсейн. Бедаи ул – векai (Удивительные события). Москва,
1961 г.
20. Бахши Иман. Джагфар тарихи (Мухаммед-Амин. Праведный
путь или благочестивые деяния булгарских шейхов). Оренбург,
1993 г.
21. Ф. К. Фахрхтдинов. Творчество Умму Камала. Уфа, 2008 г.
22. А. Т. Акамов. Духовная литература кумыков (XVII – начала
XX в.в.), Махачкала, 2008 г.
23. Асрулар сезе гелген асил сёз. Магъачкъала, 2013 й.
24. Кёп санавда сёзлюклер ва интернет материаллар.

Поэзия

Умму КАМАЛ

ОЫЛМЕ СЮЙГЕН СЕНИ АЛЫР

Исбайы садакъ байлар.
Савдюгерчи йылкъы гъайдар.
Гемечи кюсмен чалыр.
Оылме сюйген сени алыр.

ГЮЛ АЧЫЛЫР, ЯЗ ОЛУР

Денгизде бир саз олур.
Гюл ачылыр, яз олур.
Мен ярыма гюл демен,
Гюлню оымюрю аз олур.

ТЕНГИРИМ, ШЮКЮР БОЛСУН ОЬЗЮНГЕ...

Ахырат тизгинлерин тизесен,
Дюнья арзуларын гёнгюллэрде узесен.
Сени рагьматынга сувсагъанлар азмы эди,
Олагъа дерт ютдурмакъ парзмы эди.

ГЬАШЫКЪ ЭЛЛЕРИНЕ КИМ ГЕТЕР?

Имми тили бизге берер хабар:
Гъашыкъ эллерине ким гетер?
Гъасиретли янды некер,
Гъашыкъ эллерине ким гетер?

Гъашыкълар вакъти сейир,
Гъанда гёнгюл – аны ейир,
Онугъдан алыш хейир,
Гъашыкъ эллерине ким гетер?

Имми хебти-хебти къаян,
Пасат гёчюп бардым о ян.

**Бакъы дегил биза жагъан,
Дост элларине ким гетер?**

**Биллагыи ол элининг ёлу –
Меним жанымны севгюлю.**

ШАИР БУСАНГ...

Шаир бусанг, сен айт,
Гъакъ сёзюнгден узанма.
Къагъ кылыч гесмесдей
Къыйын барны ичингде.
Сенден эсгик гиши бармы
Бу къаму Мелик, Рум, Чин ичинде.

ГЬАР ЭРКЕ СЁЗДЕ ДАГЬНИ БОЛМАС...

Танг гёрсек – сонгунда ахшам болмас,
Яз болар – сонгунда къышы ёкъ.
Гъар Сулейман деген мелик болмас,
Бу жагъанда гъар юзюклю Ханум болмас,
Гъар бағъадур – Рустам болмас
Гъар булакъда – Зем-зем болмас.
Айланамда нече иш бар
Тек сонарым ала болмас.
Гъар эрке сёзде дагъни болмас.

КАГЬ КЁК ОЛУР...

Кагъ кёк болур,
Кагъ ер болур,
Кагъ бай болур,
Кагъ ёгъсул,
Кагъ хожа, кагъ къарт
Кагъ болур пакъыр.
Ахырда бир бийчара –
Гъакъынг чыгъарыр –
Альгъамынг охур.

НЕ УЧУН НЕ ЯХШЫ

Оъксюзлер, етимлер учун:
Атадан-анадан магърюмлер учун,
Гъасирет янгъян гъашыкълар учун,
Чатлагъа урунгъян дидарлар учун,
Арш гётерген малайиклер учун,

Агызы зарлы фаллагълар учун,
Ер, кёк, гюнеш, уйнем чакъ учун,
Аб, гъакъ, бал, аташ, бары якъ учун,
Гъакъ оъзеги – гъакъ учун,
Гъакъдан озгъан – гъакъ яхши.

ЛАКИН ВАТАН, Я АЛЛАГЬ ВАТАН

Тувдум, оъсдюм бу ватанда,
Гезмедин меслим жагъанда.
Ангъя элден кюша божакъ,
Этдин Руму ожакъ-ожакъ,
Гездим, тюздюм, чох девлешдим,
Ахыр ватаным ойлашдым.
Эсги шагъарда сабан сюрдюм.
Гъай аман. «Къюона» ёл гёрмедим.
Инг – сонг барып Шама дёндюм,
Саным оюрларым башдыр,
Гъип белидир орда ятан –
Лакин Ватан, я Аллагъ ватан!

КЪАЙДА СААДИ?

Къайда Саади, Жамалитдин,
Аттар, Валад, Гюлшет, Алван?
Къайда ол Изя, Насигъ, Гъамит,
Гъажи, Салигъ ва Ану Шир,
Камал Умму охур, агълар,
Оланы мерсиясын алышып.
Камал Умму, сени де оъмюрюнг гечди,
Амма сен бу жагъандан гечмедиң.

КЪАЙДА ШОЛ

Бакъсын шол ай жан тилине гёзюн ачгъанлар,
Бакъы мюлкюн паналыкъда чачгъанлар.
Къайда шол дюньягъа магъруф болгъанлар,
Къайда шол манзиле къонуп гёчгенлер.
Къайда шол эллеге бизинки дегенлер,
Къайда шол ёллагъа чыгъып гетгенлер,
Къайда шол бавларын тигип битгенлер,
Къайда шол ерлерин елеп бичгенлер,
Къайда шол къала – бару япгъанлар¹,

Къайда онда тура-буюкъма ер тапгъанлар.
Къайда шол байлагъа гыюмет къылгъанлар.
Къайда шол ёкъсунланы ёруп къачгъанлар.

¹ Япгъанлар – этгенлер.

Къайда шол жамиъ болуп тизге тюшюп бушгъанлар,
Къайда шол гъайранлыкъда янып учгъанлар.
Къайда шол ишрат этип ракъсы чачгъанлар,
Къайда шол башын-чачын ачгъанлар.
Къайда шол тыш алибан камиллейин сатгъанлар,
Бар халкъны гъагъын елеп пучгъанлар.
Камал Умму, сен ол гъакъдан янгъа къач,
Къачан къутулгъан бу ойлюмден къачгъанлар?
Бу тузакъдан къутулмагъа болмажакъ
Сафа къылып, учаман деп учгъанлар.

АЛЬ-ГЪАКИМУЛЛАГЬ

Не, ким гъакъдан гелир, аль-Гъакимуллагь¹,
Ол не десе, шо болур, аль-Гъакимуллагь.
Гъеч кимден ол утамас, я къоркъмас,
Ол не – десе – къылыныр, аль-Гъакимуллагь.
Ойлюмден ким къутулар къачып,
Гъеч бармы къутулгъан, аль-Гъакимуллагь.
Жаныбыз оғъар аманатдыр, ким ансыз,
Кир ерине алыр, аль-Гъакимуллагь.

Чув топуракъдан яралды саныбыз,
Ахырда оғъар дёнербиз, аль-Гъакимуллагь.
Бу дюнья кимсеге къалмай гъамангъа,
Тав-тюз къалырмы, аль-Гъакимуллагь.
Бар халкъ о янгъа онгсуз къаныгъа,
Гёмюлдю, гёмюлер, аль-Гъакимуллагь.
Гъар оланып, доланып билегенлер
Сонг ойчло айрылыр, аль-Гъакимуллагь,
Гелгенлер гетер, къунанлар гёчер.
Тирилген дагъылар гъеч бир къалмай, аль -
Гъакимуллагь.

Бу кёпюр уьстюнде бир бир пайда алмаслар,
Яралгъан ягъылар, аль-Гъакимуллагь.
Жагъанда² мал-мюлк саналыр,
Гъар артгъан эскирер, аль-Гъакимуллагь.
Жанлы сувлар таркъалар,
Тизилген – бузулар, аль-Гъакимуллагь.
Ажжал ренкине гъеч бармы дарман,
Болмагъан ва болмажакъ, аль-Гъакимуллагь.
Камал Умми бу дерtinge гъеч бармы чара,
Чув, гъар тувгъан ойлюр, аль-Гъакимуллагь.
Азалдан³ юрюле бары тиллерде сени атынг,
Динилип, динлешип⁴ Аль-Гъакимуллагь.

¹. Аль-Гъакимуллагь – Аллагъны гъукмусу.

² Жагъанда – дюньяда.

³ Азалдан – тезги заманлардан берли.

⁴ Бир-бир сёzlени ерине бизин тилдеги синонимлер къоллангъан.

КЬОНДУ, ГЕЧДИ...

Бу ер юзүнде нече хан къонду, гечди,
Кагъ, ханлар ичинде нечеси къонду, гечди.
Бу дюнья бир къагъан кериван сарайдыр,
Кагъ, нече тюрлю кериванлар къонду, гечди.
Бу уйде биз бир азлагъа къонакъбыз,
Кагъ, мунда нече мильман къонду, гечди.
Дукъали хожа, бол сюйсенг. Бай ва ёкъсан,
Къудай шагъ ёкъсан къонду, гечди.
Къамусу оланы агъдан гелди ва гёчдю.
Айт, оланы къайсы къалды узакъга, къонду, гечди.
Ай нече натаван булан танава
Нече данав, надан къонду, гечди.
Бу жумла халкъы бир-бир нёвбат булан
Гъёкюндю бу дангырмангъа къонду, гечди.
Бу базар ичинде гъар-бир матаны,
Савутун къурдум деген къонду, гечди.
Бу загъира гъеч бири болмада тёрьякъ,
Бу шагъар нече аян къонду, гечди.
Бияби хаса ам реде макъбул,
Къаму капир, бусурман къонду, гечди.
Жагъанны гъакимине магъком этенлер,
Ажжал гъакимине пурманы булан къонду, гечди.
Бегел маъмун, маргум, мазфур.
Дерин пиржусундан къонду, гечди.
Нечелер гелди-гетди бу ювадан,
Кими оылдю, бары тувгъан – къонду, гечди.
Салатин земине гъибе емине.
Гечирди чарх кардан – къонду, гечди.
Эшиитдинг инбияв оляяны.
Нече зар ярашы къонду, гечди.
Къани ол Адам, Гъава аввал,
Бу мюлкге гелди, къайтара къонду, гечди.
Къайда Нуғь, Халил, Ислъакъ, Якъуп,
Юсуп, шагъ, Къанаан – къонду, гечди.
Неге магърур боласан бу мюлкге,
Къайда Давуд, Сулейман – къонду, гечди.
Къайда Идрис, я Иса ибн – Мариям,
Дагъы Муса ибн – Имран – къонду, гечди.
Магъаммат мунда арам этмеди гъам,
Абыкъ, Тагъа Осман – къонду, гечди.
Умар, Гъайдар, Саид, Саади, Асмар,
Забир, Абдурагъман – къонду, гечди.
Бу он яде булан ал агълю бите,
Бары агъбаб яран – къонду, гечди.
Бизге ва сизге дагъы не къылма герек.
Шулайларда бары къалмай – къонду, гечди.

Къайда Искандар, Кисрай ва Къайсар
Нече менмен деген Хакъан къонду, гечди.
Бу дертде Жиланус этмеди теймар,
Гъам Ифлатун, Лукъман къонду, гечди.
Ту баж тахда гъар гьюрикъыз болмас,
Кагъ, нече шагъ, солтан къонду, гечди.
Къайда Шедат, Дақъянус, Намруд,
Дагъы фараонлар къонду, гечди.
Къайда Афрасияб, сал Багърам.
Эжем, Рустам, Нариман къонду, гечди.
Неге Нуширван болду рувана,
Бары да гъали ариде – къонду, гечди.
Нече Хосар ва Къараман къонду, гечди.
Къайда Кейдукхлери ол тюрлю хиласат
Бары да энни ариде – къонду, гечди.
Бу майданы тутмады оланы гъеч,
О жумла пегъливан къонду, гечди.
Тоба оламадылар чарх алындан,
Барысын салды чокан къонду, гечди.
Шавхал Делкге къаланы бу мише,
Чув, гъар Арслан-Къаплан къонду, гечди.
Къайда Саид, Жалалитдин, Аттар,
Валад, Гюльшегъри, Алвар къонду, гечди.
Камал Умми жагъянгъа къара болма,
Чув, сени беки жинден къонду, гечди.
Бу фана ичинде бол пакъыр ва фана ким,
Нече-нече аламгъя къонгъанлар къонду, гечди.

ХАБАР БЕР ДОСТ ЭЛЛЕРИНДЕН

Гёнгюл сенден пай ала ол тюзер,
Хабар бер, ай сабагъ¹, дост эллеринден.
Оюбуз гъар гъаман сени ёлларынг гёзлер,
Хабар бер, ай сабагъ, дост эллеринден.

Гелирсен жанаб² гъакъдан жагъана³,
Ачырсан – онда сырлар яна ва яна.
Гёрме къабул элим, излей багъана,
Хабар бер, ай сабагъ, дост эллеринден.

Назар⁴ эт Нуриге ағылы назарсан,
Мени дертиmdir ва не учун фаим⁵ этесен,
Фракъым⁶ атын неге тилден гесесен,
Хабар бер, ай сабагъ, дост эллеринден.

¹ Сабагъ – танг, эртен.

² Жанаб – гёнгюл.

³ Жагъан – дюнья.

⁴ Назар – гёзүнг бакъдыр, арт берме.

⁵ Фаим – умут уздюрме.

⁶ Фракъым – умутум.

Бағыышлавлар

Алимпаша
САЛАВАТОВ

ГЁНГЮЛ

Кагъ ачылып, кагъ иржайсанг,
Гюл чечеклеге багъып.
Яш ягынгны сындыра, оғы!
Уллу ялынлар чагъып.

Бары барлыкъ, бары бирден
Юзюн тунукъ тутгъан сонг,
Сюйгенинг шол гёзелликде
Сени унутгъандан сонг.

Энни де бош, энни де гой,
Энниде зарлан гёнгюл.
Эс тапгъанлы дюньядан сен,
Безгенде янгъан гёнгюл.

Артса тиогюл, гъеч кемимей,
Яшлыкъны хыяллары.
Онг тюшюп, ёл бермеген сонг
Замананы гъаллары.

Чыдамайдыр, тунгъадыр
Сендерги шол анг, гёнгюл.
Тувар Чолпан, яшиар гёнгюл,
Бир гюн ачар танг, гёнгюл.
Аз яшаса да дюньяда,
Кёп хорлукъ гёрген, гёнгюл.

Къой, гёнгюл, дюньяны къой,
Гюнлерин де, кюллерин де,
Гечелерин де, тюнлерин де,
Бары да бюлбюллериң де!

Бары пана, бары бош,
Бары да ялгъан, гёнгюл.
Гертилик тюзлюкню тапмай,
Инжинип, толгъан гёнгюл.

АЙ РАББИМ, ШУЛАЙ СЫНАП НЕ ЭТЕСЕН

Ай раббим, шулай сынап не этесен,
Гишилизни ярты-ярым этесен.
Биле эдинг чи бир гюнлерим набидат.
Бир гюнағысыз къуннакъдагы сабийдей,
Хыял уystюндеги къурдунгму сен дюньяны.
Сенден башгъа кимдир тюзлюкню яны.

Буинакск, 1925.

Акъай АКЪАЕВ

КЪУМУКЪЛАР

Дос-ювукълар жыйылгъан
Сююнч шагъатлыгъына –
Яшына ат къоягъан
Агълюню шатлыгъына.

Эт бишген, сынсыр гынкал
Къайнап тура къазанда,
Газ печдеги чоюнда
Къызартыла сазан да.

Салмакълы мажлис тепси
Салынгъынча арагъа,
Ат къюв масъала да
Урунду бир къарагъа.

Элни адатын этип,
«Тондан гёлек ювукъ», – деп,
Авлетте ат къойду
Булар шонда Къумукъ деп.

Орталыкъда олтуруп.
Бут уьстюне бут салып,
Йырав шонда йырлады,
Агъачкъомузун алыш:

– Авлет булан бирге
Насип тувгъан бу не гюн?
Къумукъ бугюн тувмагъан,
Не де буса тюнегюн.

Эки авуз калимагъа
Сыйдырма къыйын кёпню.
Сыйлылар хыйлы тувгъан
Тюбюнде Къумукъ кёкню.

Ат минген Айгъазиси,
Макъсуман¹ деп къызы бар.
Минг йыллыкъ минчакъ ёлда
Мин тюшмеген гызы бар.

Тав-ташлар юхлайгъанда,
Къулпалап заман тору,
Тахланы титиретген
Камалы, Аманхору².

Черивсюз тогъа тартгъан
Тажжал шавхал булан да,
Къумукъ анадан тувгъан
Къазакъ деген улан да.

Миллетин айыкъдыргъан
Къазакъ да, Апенди де,
Къумукъ тойда шагълардай,
Аякъ айта энни де.

Той учун дёгерек де
Болгъан уллу, бийирбиз!
Ой учун эр герекде
Тувгъан Уллубийбиз!

¹ Макъсуман – «Къарткъожакъ» деген халкъ йырыны игити.

² Аманхор, Камал – бырынгъы къумукъ шаирлер.

**Къумукъ тюзню тирилген
Аллы-гюллю омуз!
Кимни бар, сени йимик,
Англы агъачкъомузу?!**

**Тал къомузлар чертилсин,
Алышып аргъан куйге.
Йырлайыкъ Темирболат
Мисгинден къалгъан куйге!**

**Мунглу бугъай шо макъам,
Сен де бол бираз ойда:**

**Ону язгъан улан да
Оълмеген йыбав-тойда...**

**Йыбав да гёрдюк, йыр да,
Сюексиз де этдик яс.
Аз бусакъ да, «азман» деп
Айтдырмадыкъ гъеч, ёлдаш!**

**Эл арада ярыкълы
Болар йимик бетигиз,
Оъз халкъына лайыкълы
Чыкъсын авлетигиз!**

**Бадрутдин
МАГЬАММАТОВ**

УММУ КАМАЛ

**Оърленгенмен оъмюрюмни тёрюне,
Сийрек сёзюнг уългюлейин алгъанман.
Ахшамынгы акъ юлдузу гёрюне,
Танг юлдузунг гёрюп болмай къалгъанман.**

**Шаир, бизге кёп сырларынг къарангы,
Амма булут япгъан булан, гюн сёнмей.
Гыс этемен сени сагъынч ярангны,
Юрегимни кекелинден гесгендей.**

**Къысматынгны сорагъанман кёплерден,
Толу жавап алмажагъым билгенмен.
Ерде ёкъсан, сес бермейсен кёклерден,
Сени гызынг тутуп мунда гелгенмен.**

**Ойчу болуп ойлашаман олтуруп,
Отдай сагъынч ойларымны къыздыра.
Дагъыстандан гетмедиң сен къутурup,
Байлыкъ излеп яда макътав къыдыра.**

**Ватанынгны оъзденлерин къыйнагъан
Вагьшиликлер ягъ-намусунг йыртгъандыр.
Тюрк дюньяны хазнасында къайнагъан
Зор гъакъыллар гъакъылынгны тартгъандыр.**

Эки элге бутакъ яйгъан бир терек...
Тамурларынг булан кёпню къуршайсан.
Оъз элингден айрылсанг да эртерек,
Эгиз юрек элчи болуп яшайсан.

Шаир, сени жанынг пашман, ругъунг зар,
Оърчюкдюрдюнг ичимдеги ялынны...
Истамбулну кёгүндеги юлдузлар
Къумукъ тилде сёйлейгендей чалынды.

Булгъанч сувдай бу дюньягъа къатылып,
Тонгъан сёзюнг уългюлейин алгъанман.
Ахшамынгны гёклиюнде батылып,
Эртенинге чыгъып болмай къалгъанман.

2008 йыл, апрель. Стамбул.

Шаирни 250 йыллығына

**Абдурагъман
КЪАКЪАШУРАЛЫ**

АДАМ ОГЪЛУ, ЧОХ НАМУС БАР БАШЫНГДА...

*Дагъыстандан бир къурч игит чыкъмады,
Бусурман бусурмангъа бакъмады.*

**Адам огълу¹, чох² намус бар башынгда,
Гъапул турма, гъарип олуп³ ёкъман деп.
Дурус юрю, гъалал тут гъар ишинг де,
Мен де ахыратны гёрежакъман деп.**

**Алим бусанг къой китаба⁴ юзюнгню,
Адамлагъя дурус бакъдыр гёзюнгню,
Илму булан безендирме сёзюнгню-
Бу сёзюмде дурусман деп, гъакъман деп.**

**Гъажи бусанг, ач гёзюнгню, къашынгны,
Къонакъ гелсе гъазир айла⁵ ашынгны,
Чалма булан безендирме башынгны-
Чалма сени алдатмасын акъман деп.**

**Эгер шихсан, гёрсет караматынгны,
Яхши-яман сакъласын гъурматынгны,
Гёзьяш булан жувма, мисгин, бетингни,
Халкъ янында яхши болажакъман деп.**

**Эгер супу бусанг, юрют ёлунгну,
Аллагъя учун халис⁶ эт амалынгны,
Сакъал булан безендирме гъалынгны,
Адамлагъя сыйлы болажакъман деп,**

¹.Тюркчадан: бала, улан.

². Кёп.

³. Болуп.

⁴. Гёчюм маънада: ялгъан илмулу демекдир.

⁵. Гъазир эт деген маънада.

⁶. Юрют, тут, эт.

Эгер абид⁷ бусанг айла ибадат,
Аллагъ сагъа берсин игъсану инажат⁸,
Аз мал учин кёп къыйналмакъ не гъажат-
Бу дюньяда уъч гюон къалажакъман деп.

Эгер сабанчысан, тюз эт харшынгны,
Сабандашдан айры этме ишишнги,
Жангъа тартып сыйсыз этме башынгны-
Адамлардан яхши болажакъман деп.

Савдюгерчи олсанг алма аманат,
Нагагъ алсанг болма огъар хыянат,
Ол вабалдан турма, мисгин, парахат,
Бу ёлумдан хайир гёрген екъман деп.

Эгер бийсен гюнағкарны⁹ къыйнама,
Варислени малын тутуп бийлама,
Адил юriot, халкъгъа зулму айлама,
Мен де ахыратны гёрежакъман деп.

Эгер къази бусанг, сейле насиғъят,
Алма рушбат, айла дугъри¹⁰ шариат,
Адамлагъа гене олма мусибат¹¹,
Мал жыяман, сабан салгъан ёкъман деп.

Эгер молла бусанг, къылдыр намазын,
Рукну шартын билип, гъайъат абъазын,
Излемегин тёр ягъына чыкъмагъын-
Молагъизман сизден мен уллуман деп.

Уста бусанг, тартып ишле гюмюшонг,
Къайчы булан гесип алма миюшон,
Гъёкюнчлю болмасын сагъа шол ишинг,
Шуну булан магъа мал артажакъ деп.

Эгер тирменчисен, тенг эт къалагъынг,
Гъарамындан сакълай бусанг тамагъынг,
Кёп ийбермакъдан сакъла къол, аягъынг,
Тири буса, берекетли болур деп.

Жагъил бусанг гел сен бир алим къара,
ДИН уйрен, оъзюнден гъар затны сора,
Гъапул турма, изле дерtinge чара –
Амин болма мен жагъилмен къояр деп.

⁷ Къуллукъ алгъан супу.

⁸ Этгенинге гёре девлет берсин.

⁹ Гюнағсызыны.

¹⁰ Дурус.

¹¹ Хыянат, намарт.

БУ ЭНДИГИ ЗАМАНАДА...

Бу Дагъыстан болду дагъы¹,
Ёкъдур мисгинлени ягъы,
Гелди ахъыр заман чагъы
Бу эндиги заманада.

Къадилер дарай гиер,
Рушбат бергенлени сюер,
Бермегенге яман диер²
Бу энниги заманада.

Къадилери бийни яны,
Пакъырланы чыгъар жаны,
Аллагъ ушатармы аны
Бу энниги заманада?

Бирин бири сатып ашар,
Мунда гиши нечик яшар?
Къайда, бу иш негер ошар
Бу энниги заманада?..

НЕ БЕРЕКЕТ БОЛСУН БУ ЗАМАНАДА?...

Шамахы моллалары къалиян чекер,
Агъзындан багърына ³ агъусун тёкер,
Шайтангъя ёлдашдыр, илбисге – нёкер,
Не берекет олсун бу заманада?..

Ширван моллалары дюгюден боза этер,
Шеки моллалары савдю ⁴ тюз этер,
Бакю моллалары ялгъяны тюз этер,
Не берекет олсун бу заманада?..

Къарабудагъ моллалары къырмызы ⁵ гиер,
Дербент моллалары шербетин ичер,
Яланда⁶-гертиден танышын сёгер –
Не берекет олсун бу заманада?..

Тамаша бар табасаран моллалар,
Магъзунну салыбан ⁷ закат алалар,
Закат ағылупери магърюм къалылар –
Не берекет олсун бу заманада?..

Башлы моллалары шарият айламас,
Китап охуп, дурус сёзюн байламас,
Бир къариценб къысгъя хынжал байламас –
Не берекет олсун бу заманада?..

¹. Дагъылгъан деген маънада.

² Дер.

³ Бавур.

⁴ Савдюгер.

⁵ Боялгъан опуракъ.

⁶ Ялгъандан.

⁷ Гъарамны салып.

Дагъыстан моллалары ичелер боза,
Гъарамдан-гъалалдан бермейлер вайза,
Гюнде нукъсан¹ олур дине, намаза –
Не берекет олсун бу заманада?..

Эндирей моллалар минерлер ата²,
Гъалал малын элтип гъарама сата,
Илму билебиз деюб баш алдата –
Не берекет олсун бу заманада?..

Мычыгъыш моллалар къазават этер,
Сари душманны гъадына етер.
Чергес моллалары бизден де бетер -
Не берекет олсун бу заманада?..

Авар моллалары гиер лапача³,
Отбашдан турубан ичер бокъача⁴,
Чача деп ат къюп, чахырын ича -
Не берекет олсун бу заманада?..

Акъуша моллалар хошумдан гетер,
Бийлерден, ханлардан рушбаты битер,
Рушбаты етмесе питне чох этер –
Не берекет олсун бу заманада?..

Сен де бир гишисен, ай мени достум,
Мен де бир молламан – дюнъядыр къастым,
Гъалал къазанмай, гъарамын асдым –
Не берекет олсун бу заманада?..

БУ ОТУЗ ТОГЪУЗ ЯШЫМДА

Бу отуз тогъуз яшымда –	Анда ачдым эки гёзүм,
Не хыяллар гелди магъа.	Агъладым, чыкъды авазым.
Дедим, не гъал бар башымда –	Бешимде таныдым оъзюм –
Гёнгюм жавап берди магъа.	Гелди шайтан, гирди магъа.
Сув олдум ата белинде,	Гелянда етти яшыма,
Сонг сурат ана къарнында.	Гыисап этдим гъар ишима.
Гелянда дюнъя янында –	Етишанда он бешима –
Ушагъ деп ат къойду магъа.	Беш хиджат буюрду магъа.

¹ Ялгъан.

² Атгъа.

³ Тон.

⁴ Тюрлю-тюрлю отлар къошуулуп этилген булгъанчыкъ дарман сув.

**Аввал бил деди шагъадат,
Экинчи къыл деди салат.
Уъчюнчю бер деди закат –
Мунда ёл айырды магъя.**

**Дёртюнчю ораза тут деди,
Чёргинг гъалал ют деди –
Бешинчи гъажа ют деди,
Ёл харжын буюрду магъя.**

**Йигирма яшыма гелдим,
Анда гъакъыл балыкъ болдум.
Гъала-гъарамны айырдым –
Къуранын гёргюздю магъя.**

**Гелдим отуз санаына,
Къыркъ, эллини арасына.
Акъ къошуулуп къарасына –
Сакъал танбигъ берди магъя.**

**Алтмыш яшыма гелянда,
Дюньяны гъалын билянда,
Диним тутайым диянда –
Къуватым аз болду магъя.**

**Етмушда эгилди белим,
Сексенде къалмады гъалым,
Токъсанда ағылю гъиялым –
Топрагъын гёргюздю магъя.**

**Юз яшыма етди гъалым,
Йыкъды таным, алды жаным,
Къабурум бир къари ярым –
Гъалтым тар айлады мени.**

**Оымюром тамам гечилди,
Акъдан гебиним бичилди,**

**Оълюм агъусу ичилди –
Малакул Мавт¹ гелди магъя.**

**Айрылдым азиз жанымдан,
Азиз гёрген гъиялымдан.
Къыйналып жыйгъан малымдан –
Беш бетлик гесилди магъя.**

**Мункар Накир гелди етуб,
Аман жаным титиретуб.
Акъырашлара талатуб –
Къабур азап берди магъя.**

**Къабурда мен топракъ олдум,
Машаллагъ, чох заман къалдым,
Сонгурга Магъшара бардым –
Исрапил сюр чалды магъя.**

**Магъшарда Гъакъ къази олду,
Менден гъисап-суал алды.
Бу бүлбүл тилим тутулду –
Санларым сёйледи магъя.**

**Гъакъ оъзю къазилик этди,
Гъар кимни уджрасы етди,
Муъминлер женината гетди –
Башарати гелди магъя.**

**«Абдурагъман, тур», - диянда,
«Китабынгны ал», - диянда –
«Амалларынг гёр», - диянда –
Къайгъылар жыйылды магъя.**

**Къайгъыдан пайда гёrmедим,
Къайтып дюньягъа гелмедин.
Гъеч анда зулму билмедин –
Гъакъ адил айлады магъя.**

¹ Малакул Мавт – ажжалны есси, Азирейил малайик.

ГЕЧЕ ХЫЯЛЛАРДА, ГҮОНДІОЗ ПИКРУДА

Гече хыялларда, гүндіз пикруда,
Бала къайгъысында ата-анасы.
Ата-анадан разилик алмаса,
Къабурда тынч ятамуken баласы?

Бешигинде беш яшына гирянда,
Он яшындан он бешине гелянда,
Гъакылбалыкъ олуп арвад аланда –
Гъеч аласын билемуken баласы?

Анасы тогъуз ай къурсакъ гётерсе,
Къыркъ тамурдан эки йыл акъ сют берсе,
Шуну гъалаллыгъын алмай жан берсе –
Иман булан оълормуken баласы?

Атасына юзюн дурус тутмаса,
Кисла напакъасын гъалал ютмаса,
Анасы акъ сютюн гъалал этмаса –
Жагъанинемде къалмаймуken баласы?

Улан атасына дурус турмаса,
Анасын арваддан алдын гёrmесе,
Ата-ана гъалаллыгъын бермесе –
Ялан тюгюл жагъанинемде къаласы.

Атасына оғалан къарыв веранда,
Анадан арвадын алдын гёрянда.
Къыяматгюн гъакъ диванын къуранда –
Жаннатдан пай алымуken баласы?

Абдурагъман, дюньяны ким тутар деп,
Гъар ким оълюм ағъусундан ютар деп.
Тангала гюн биза адил этар деп –
Бугюн ағълай гетди Аймесей аласы.

Абдурагъман, арвадынга эл версенг,
Дагъы акъ сют верген ананг хор гёrsенг,
Анадан гъалаллыкъ алмай жан версенг –
Гъакъ янына болурсан юз къарасы.

АДАМ АЛТМУШУНА ГЕЛСЕ

Адам алтмушуна гелсе –
Отуз йылы гече гетер.
Агълюсюне къазанмакъдан –
Гюндюзлери пуча гетер.

Къалгъан отузну яртысы,
Гъаплатда гетер гертиси,
Гъеч онгун-солун айырмас –
Башдан гъакълун сача гетер.

Къалыр алты пайдан бири,
Хожаланып тюшер гери,
Къалмас гетер гёзден ниюю –
Гёрген гюню гъёкюнч гетер.

Гъар ким бу дюньяны сюер,
Оымрюм узакъ болсун дейир.
Тютюнсюз отуна гюер –
Сайки, гъакъдан къача гетер.

Къара сакъалы акъ олур,
Тагъата эренчек олур,
Чакъыра Азрейил гелир –
Не гюндюз, не гече гетер.

Агъла, гъей Абдурагъманы,
Тагъат къыл, Аллагынг таны,
Къапасда къуш теги жаны –
Хапарсыздан учар, гетер.

БУ АЛТМУШ ЕТТИ ЯШЫМДА

Бу алтмуш етти яшымда –
Нече тюрлю ишлер гёрдюм,
Бири-бирине баҳмаян,
Жанын къыйнаянлар гёрдюм.

Гъакъылы вар, каламы ёкъ,
Илмусу бар, амалы ёкъ –
Гъакъыла имтишалы ёкъ –
Китабы язанлар гёрдюм.

Гъарамдан тавба къылман,
Оылмагъын яда алмаян,
Гёре туруп, ёл билмаян –
Не къапул гезанлар гёрдюм.

Бакъсана Абдурагъмана,
Бу пакъыр неден къувана.
Бу жигъандан о жигъана –
Агълаюп гиранлар гёрдюм.

НЕ АЖАЙЫП ГЪАЛЛАР ГЁРДЮМ

Мұмынлар, гече тюшүмде –
Не ажайып гъаллар гёрдюм.
Мен гъалал гёрген ашыма –
«Къой гъарам!» - диянлар гёрдюм.

Мен гёрдюм юхумда анам,
Сёйледи насиғъат калам,
Деди: «Мускир ичме, балам» -
Отуна янанлар гёрдюм.

Деди: «Тавба айла, балам» -
Баян болсун гъалал-гъарам.
Бакъ, не сёйлей Къуран калам» -
«Дининг тут» - диянлар гёрдюм.

Ким напсына тизгин берсе,
Гъарам затны гъалал гёрсе,
Нагагъ ол товбасыз ойлсе –
Жагъаниемде янанлар гёрдюм.

Азиз анам агълай гелди,
Магъя кёп насиғъат берди,
«Дөртюнчю кёкдемен», - деди –
Нече магърюм жанлар гёрдюм.

Ичме мускир, болма явай,
Вала таптаби ул гъубай,
Айла амал, болма гъубай –
Чох язықъ алимлер гёрдюм.

**Ичарсан боза макъсума.
Къыларсан жамаат жума.
Тиларсан раббир гъамгъума –
Къабул болмаянлар гёрдюм.**

**Ичме мускир, болма сакран.
Иманынг болмасын нукъсан.
Эгер батил, эгер гъакъсан –
Тептер охуянлар гёрдюм.**

**Гъасиллик айлама лиллагы,
Харидж болма мин амриллагы,**

**Вала таъман мен макриллагы –
Нече хасиринлер гёрдюм.**

**Ич боза, гъаракы эсир,
Инна мал хамру зал майсир.
Валлагы хабийрун басир –
Жазасын алланлар гёрдюм.**

**Мен де бир алиммен дейген,
Ялгъан сёзюн герти гёрген.
Къулакълы эшекге дёнген –
Нече Абдурагъманлар гёрдюм.**

БУ ДАГЪЫСТАН ОЛДУ ДАГЪЫ

**Бу Дагъыстан олду дагъы,
Ёкъур мисгинлени ягъы,
Гелди ахыр заман чагъы –
Бу энниги заманада.**

**Къадилери бийни яны,
Пакъырланы чыгъар жаны,
Аллагы ушатармы аны –
Бу энниги заманада.**

**Къадилери дарай гиер,
Рушбат бергенлени сюер.**

**Бермегенге ялан дейир –
Бу энниги заманада.**

**Къадилени шаргъят¹ этер,
Шариятны гъалат этер,
Гъакъ таала лагъят² этер –
Бу энниги заманада.**

**Бирин бири сатып ашар,
Мунда гиши нечик яшар,
Къайда, бу иш негер ошар –
Бу энниги заманада?**

¹ Шаргъят – жулик.

² Лагъят – налалт.

УММУ КАМАЛ
Ибрагым Супьянов этген сурат, 1999 йыл

Умму Камалғыа этилген мәжит. (Түрция, Нигде шағъар).

Умму Камалны зияраты. (Түрция, Нигде шағъар).

Умму Камалны зияраты. (Турция, Нигде шағъар).

Умму Камалны зиярат къабуру. (Турция, Нигде шағъар).

Бырынгъы къумукълар яшагъан ерлени картасы

ШАРГЬАТ ГЪАЗИ, АДИЛ ГЪАЗИ, ДИН ГЪАЗИ

**Шаргъат гъази, адил гъази, дин гъази –
Ахыр заман гелди деюп агъларам.
Дагъыны, Тюзниу, Дагъыстанны, Дюнъяны –
Сари гавур алды, деюп агъларам.**

**Адам гёзю бакъды дюнья малына,
Дин душманлар чыкъды эркин ёлуна.
Темир къапу тюшдю гавур элина –
Аллагъ балагъ салды, деюп агъларам.**

**Жумла беклер алапалар яздырды,
Дин душманны бусурмандан оздурду.
Мала бахып, дин-асламны аздырды –
Юргибиз ярды, деюп агъларам.**

**Беклеребиз алапада, доллукъда,
Озденибиз заватларда къуллукъда,
Баш алдлатып бузулгъур уч гюнлюкде –
Бусурманны къырды, деюп агъларам.**

**Гавур бусурманны басма хыялда,
Орлар салып, къала тикма гъар ерда.
Агъматхан дюньядан гетген заманда –
Гъавур эркин къалды, деюп агъларам.**

**Дагъыстандан бир къурч игит чыкъмады,
Гъеч бусурман бусурмана бакъмады,
Ер юзюнден къан оъзенлер акъмады –
Аман багърым янды, деюп агъларам.**

**Бусурмана бусурман къаст айлады,
Дос ерине душман таки сайлады.
Дин душманны чыгъарды, дос айлады –
Сари гавур къанды, деюп агъларам.**

**Хункер бизин гъалыбызын билмеди,
Дагъы ерден бизи мадат гелмеди.
Аман дедик, Магъди загъир алмады –
Обурлукъ яйылды, деюп агъларам.**

**Абдурагъман, сен айтып, сен агъларсан,
Сидкъы гёнгюнг бир Аллагъя багъларсан,
Пикри айла, башынг нечик сакъларсан –
Пасатлыкъ яйылды, деюп агъларам.**

ДИН ЧЫРАГЪЫ СЁНДЮ

Дин чырагъы сёндю, зулмата тюшдю,
Сув ургъан от йимик сёндю Дагъыстан.
Алимлер кырылды, тюшдю залалат –
Илму гётерилди, къопду къямат.

Бизден озду капаратул фажарат –
Воллагъ, харап олду энни Дагъыстан.
Алимлер, гъакимлер гъакъылы шашды –
Къойчусуз къойлардай болду Дагъыстан.

Гьюрмети къалмады, намусу гетди,
Ахырат азабы дюнъяда етди.
Зая хыял тутду. Пуч умут этди –
Гемесиз деръя минди Дагъыстан.

Бу да бир замандур, гелуптур баша,
Къутуптур юреклер, дёнюптур таша,
Аллагъ бизге бир кёмек айламаса –
Аман пайхамарлар дуа къымаса,
Авлиялар «амин» деп йыламаса –
Магъди заманына къалды Дагъыстан.

Не къадар ялбарса, бакъмас гёзюне,
Юмурукъ башына, тюкрюк юзюне.
Шынжыр бугъазына, бугъа тизине –
«Аман» деюп агълай къалды Дагъыстан.

Агъла мисгин Абдурагъман-апанди,
Алимлер кырылды, китаплар янди,
Мұмынлар агълади, капирлер къанди –
Гыллажы ёкъ, зайн болду Дагъыстан.

ГЬАР ГИШИДЕ ЭКИ САКЪАЛ

Гъар гишиде эки сакъал –
Гъами шекер, гъами бал.
Бири агъла, бири аспал –
Кими далдыр, кими зал.

Харип олан версун жавап,
Ишкал дюгюл бу суал.
Бу суала жавап веран –
Ёлу-ёлдур, гъалы - гъал.

Абдурагъман, гъакъыга ялбар,
Сенде душман сакъал бар.
Бир ягъындан экев тутса –
Ол пакъырда не гъал бар?

Эки сакъал питнесинден
Сакъла бизин зал жалал,
Сакъмасанг къалдыкъ, воллагъ
Биллагы лафизалал.

**Абдурагъман къалды мисгин,
Сайки ахыр замана,
Аллатып алмасын сени –
Берме тизгин душмана.**

**Душманынгдыр эки сакъал,
Сабагъ агъу, бүгюн бал.
Къачан да къапул ятасан,
Инсан сенде не хыял?**

**Абдурагъман, бу жигъанда
Сендей нече минг де бар?
Пикру айла оъз гъалынга –
Чох гюнағы сенде бар.**

**Ругъмат ийла, азап десенг,
Ол алам ессинде бар.
Сен къайсына мустагъикъсен?
Оъз напсынгдан хабар ал.**

**Абдурагъман сен билесен,
Сен гёресен гъалланы.
Эки сакъал арасында
Гъарам, гъалал ёлланы.**

**Бүгюн-тандыра деиоп ёла
Салды Сулейманланы.
Юк авурдур, ёл узакъдыр –
Ахырат азықъ алгъаны.**

**Абдурагъман, бу жигъанда
Нече тюрлю ишлер бар.
Гъеч гъакъылбалыкъ олмаян –
Бивукъ-бивукъ яшлар бар.**

**Аты алим, оъзю жагъил,
Ажаб тамашалар бар.
Алимлер жагъила дёнан –
Не жавап бар, не вабал.**

**Абдурагъман, сен билесен,
Сен гёресен гъалланы.
Алимлер аздырды динин –
Илму билмаянланы.**

**Гъарамилер къабул этмей,
Гъалал сёйлеянланы.
Гъарама гъалал дедилер,
Тутду батил ёлланы.**

**Яман алимлер къырылсын,
Ярабби я зал жалал.
Яман алимни оылтурсе –
Тюгюлмю къаны гъалал.**

**Тутмады Гакъ тарикъатын,
Гъакъылын сачан олду.
Беклер къапусунда дайм –
Масжитден къачан олду.**

**Дарс охуян мадрасалар,
Сайки бир очар олду.
Чагъыра жаба деюбан –
Ат къюоп иchan олду.**

**Уламалар тамгъ олубан,
Бахды дюнья малына.
Раббини яр айламады –
Ялварды bekларина.**

**Ура узун къалагъына,
Тюше эшек ёлуна.
Яньи бир пияла версе –
Ришгъат айлай гъалына.**

**Энни оғылан атасындан,
Гъеч уят аланы ёкъ.
Ана-бала арасында –
Гъеч татыв къаланы ёкъ.**

**Гъар ким: «Аллагъ, Аллагъ!» - дияр,
Тавбакал саланы ёкъ.
Рыцкъы вар, берекет гъани –
Гъеч мууну биляны ёкъ.**

**Алимлер оылдю. Залимлер
Къалагъы кар, тили лал.
Ахыр заманы тюгюлмю,
Алимлер болса иччи?**

**Шаргъатда дугъри сёйлемес,
Ялгъанчыны япгъычы.
Иман-аслам аламаты –
Сыры жагъри ачгъычы.**

**Абдурагъман, олма, мисгин,
Сен олагъа истикъал.
Эт хуртланса, туз себедир –
Туз хуртланса не амал?**

ГЬАРАКАНЛЫ САИД ИЛМУ ЯЗАНЫ

Гъараканлы Сайд илму язаны,
Жагыилча оғыландыр, ичар бозаны.
Гъарама дёнмесин гъалал къазаны –
Гъакъ ёлуна къайтар ону, солтаным.

Гъараканлы Сайд авзун ачмасын,
Тав артындан бу тюзлеге чыкъмасын.
Гъалалдыр деп гъарам ичги ичмасын –
Гъакъ ёлуна къайтар ону, солтаным.

Гъараканлы Сайд алимдир оъзю,
Къурана, гъадиса баҳадур гёзю,
Хамру гъалал десе, ямандур сёзю –
Гъакъ ёлуна къайтар ону, солтаным.

Гъараканлы Сайд сёзниу чох айлар,
Аны яхши гёрюр Дағыстан бийлар,
Алимге, жагыилге жагъанинам сайлар –
Гъакъ ёлуна къайтар ону, солтаным.

Гъараканлы Сайд тавба айласын,
Гъадислеге багъып, дугъри сёйласын,
Напсу гъавасыдыр, ол найласын –
Гъакъ ёлуна къайтар ону, солтаным.

Гъараканлы Сайд агълю карамат,
Сёзлери мухалип, бу не аламат.
Амма напсул гъава къоймас саламат –
Гъакъ ёлуна къайтар ону, солтаным.

Гъараканлы Сайд къапул ятмасын,
Дугъри гъадислерин ялан этмасин,
Гъалал деюп, юзюм сувун ютмасын –
Гъакъ ёлуна къайтар ону, солтаным.□
Ялан тюгюл Абдурагъман айтаны,
Бу топракъдыр гъар ким ахыр къайтаны,
Ол алимдир, ёкъдур ону шайтаны –
Гъакъ ёлуна къайтар ону, солтаным.

ВАЙ, БУ АХЫР ЗАМАНДА

Вай, бу ахыр заманда –
Нече аламатлар гёрдюм,
Дин душмана бойнун веран –
Не азмуш игитлер гёрдюм.

Тили дюнья каламында,
Дини даим гъарамында,
Оъзлер салдат саламында –
Адам йимик итлер гёрдюм.

Бу дюньягъа mail олан,
Гъакъылындан зайл олан,
Аллагына хайн олан –
Вай, нече намартлар гёрдюм.

Гъарам чырагъын яндыран,
Гъалал очагъын сёндюран,

Чархын торая дёндюран –
Вай, не яман ишлер гёрдюм.

Алимде илму къалмагъан,
Жагъилде гъакълу къалмагъан,
Исрапил сюрюн чалмагъан –
Къопгъан къияматлар гёрдюм.

Амрун маъруп олду явай,
Гъар ким гъакъ савласа гъавай,
Ушагълар гебинсиз тувай –
Вай не эрши ишлер гёрдюм.

Агъла, гъей Абдурагъман!
Яхындыр ахыр замани,
Гъазир эт иман, ислами –
Нече мусибатлар гёрдюм.

ГЪАКЪГЪА ГЪАШЫКЪ ОЛАН ГИШИ

Гъакъгъа гъашыкъ олан гиши,
Жанын къурбан къылан гиши,
Бу дюньяны гъар-бир иши –
Харабадур, харабадур.

Гъашыкъ къулну гёзю гёран,
Гёнгю сыныкъ, багъры янан,
Кими эсрик, кими гъайран –
Диванадур, диванадур.

Не хожалар, не алимлер,
Не пасыкълар, не жагъиллер,
Гетди жума, айлар, йыллар,
Йибанадур, иибанадур.

Мен мунда чох яшарман деп,
Малыма мал къошарман деп,
Битгенчеге ашарман деп –
Жыйынадур, жыйынадур.

Аталарун адатына,
Шайтатун хыянатына,
Бу дюньяны лаззатына –
Инанадур, инанадур.

Абдурагъман тойду, мисгин,
Дюньяны чох сюйдю мисгин,
Тюшдю отгъя гюйдю, мисгин,
Вай янадур, вай янадур.

АЙ, ДЮНЬЯ, СЕН МЕНИ САЛАСАН ОТА

Ай, дюнья, сен мени саласан ота,
Гёрдюм мендей нечелени алдата,
Жанымны ийбата, диними сата –
Амандыр, къой мени, ай, пана дюнья!

**Язылды тептерим, урулду къалам,
Мен дагъы тюгюлям бу гъалда къалан,
Мен ата тюгюлмен, сен дагъы балам –
Амандыр, къой мени, ай, пана дюнья!**

**Гъар ким сагъа бакъса, ёлдан адаша.
Гъара, мен гетдим, сен паракат яша,
Досгъа душман олмакъ, бу не тамаша –
Амандыр, къой мени, ай, пана дюнья.**

**Къалиян чекана къардаш оласан,
Угъри айлаяна ёлдаш оласан,
Ялан савлаяна сырдаш оласан –
Амандыр, къой мени, ай, пана дюнья.**

**Атамны алдатып салыпсан ёла,
Анамны алдатып алысан къола,
Мен сени гёргенде ачыгъым геля –
Амандыр, къой мени, ай, пана дюнья.**

**Агъла мисгин Абдурагъман апенди.
Алимлер къырылды, китаплар янди,
Урупсан бойнума, йыгъыпсан энни –
Амандыр, къой мени, ай, пана дюнья.**

ЗУРАБА КЕНТИНЕ БИР АЗАР ТЮШДЮ

**Зураба кентине бир азар тюшдю,
Гъуламалар огъар ТАГЬУН дедилер.
Къырылды адамлар, къагъына гетди,
Уламалар БАЗМУ МАЬУН дедилер.**

**Ками РУЬАФ деди, къанады бурну,
Сёндю очакълары, сувуду орну.
Кими ВАБАЬ деди, билдилер муну –
Къырды нечелени, балагъ гёрдюлер.**

**Ондан гелиип Эннирейге эришди,
Сонгра гелиип Къазанышгъа гиришди,
Муслим, Халимбекге балагъга тюшдю –
Капиркъумугъуну къырды дедилер.**

**Ондан къайтып Эрпелиге яйылды,
Темир-Хан-Шураны кёбюн айырды,
Гене Къойсув боя Чиркейге тюшдю –
Бир гюнде юз сынажа чыкъды дедилер.**

Гене къайтып гелип. Къумукъыа гирди,
Бюглен, Жюнгютей, Дёргели ойлдю.
Паравул къырылды, Гъелиге гелди –
Къадарда кёп уйню йыкъды дедилер.

Къапчыгъаяда гирди, уйч уйню алды,
Экиси къырылды, бириси къалды,
Таргъу, Торкъалиге сонгуралар гелди –
Боюнну хашабы къалды дедилер.

Таргъу, Торкъалиде аз болду онда,
Къакъашурасында Элдар авулда,
Губден шагъарында, Къарабудагъында –
Къырылды, санавун ким билди дедилер.

Къарабудагъдан алда тюшдю Бойнакъыа,
Къырды Гъамирини, гёчдю Гъайдакъыа,
Теркеме, Дербентни бир якъдан йыгъа –
Дарги эллерине чыкъды дедилер.

Акъуша, Мекеге, Магъи, Усиша,
Наскентни, Аясы, Лаваша, Киша...
Жумла Дагъыстаннын ажайып тамаша –
Къумукъыну, Аварны къырды дедилер.

Адам гёзю гёрдю муну, къоркъмады.
Гъеч дагъы товба къыылан чыкъмады,
Эки къардаш бир-бирине бакъмады –
Ана-бала хаста къылды дедилер.

Минг гъаркави санаасында билинди,
Адам чоху бу балагъдан къырылды,
Кёкде бир къуйрукълу юлдуз гёрюндю,
Огъар аврув аламаты дедилер.

Уламалар деди гъибрат этейик,
Къачайыкъму, къачмайыкъму, нетейик?
Динибиз дюньягъа нечик сатайыкъ –
Амма къачмакъыны авлай билдилер.

Абдурагъман деди, шюкюр айлайыкъ,
Гъар ким ойз башына фикр айлайыкъ –
Гече-гюндюз гъакъыа зикир айлайыкъ –
Гъакъыа тазагъур къылайыкъ дедилер.

УМУТУМ ГЕСИЛДИ, ОЬМЮРЮМ ГЕЧДИ

Умутум гесилди, оьмюрюм гечди
Хыялым найладынг, ай пана дюнья?
Къавум къардаш гъани, гъаран къачды –
Гъиялум найладынг, ай пана дюнья?

Эртен-ахшам адабларун билдиран,
Гече-гюндюз чёrek веруб ийдиран,
Йыл башында алдан-шалдан гийдиран –
Атамы найладынг, ай пана дюнья?

Шол тогъуз ай къурсагъында гётеран,
Акъ сют веруп, санума эт битдиран,
Бешигимде беш яшима етдиран –
Анамы найладынг, ай пана дюнья?

«Агъ» диянда гелип башым тутаган,
Бир очакъда къарындашлыкъ этаган,
Герекли гюн гъар мурадым битаган –
Къардашым найладынг, ай пана дюнья?

Гёзюм къайда юлдуз йимик созулгъан?
Къашым къайда къалам йимик къыйылгъан?
Яягъымда инжи йимик тизилган –
Тишлерим найладынг, ай пана дюнья?

Мен къарт болдум – арив саным тёгюлдю,
Хожа болдум – игит белим эгилди,
Бир танымда алты саным сёгюлдю –
Къувватым найладынг, ай пана дюнья?

Гелдим, гирдим, чыкъым, ай мигъманхана!
Инанманам сана, панасан, пана.
Бан сана инануб олдум дувана –
Гъакъылым найладынг, ай пана дюнья?

Абдурагъман агълар, чыгъар авазы,
Оъзю ялан, герти геледир сёзю,
Бу къышы, бу язы, бу гъазы, назы –
Рыцкъымы найладынг, ай пана дюнья?

БУ ДЮНЬЯНЫ ЧОХ СЫНАДЫ

Бу дюньяны чох сынады –
Гетди мисгин Абдурагъман.
Ханды бармагъын, йылады –
Гетди мисгин Абдурагъман.

Дюньялар деп баш алдатды,
Гъалалын гъарама сатды,
Гирди ер къарнына, ятды,
Гетди мисгин Абдурагъман.

Жугъалаълара баш олду,
Залимлара ёлдаш олду,
Хурт-хомурсхая аш болду –
Гетди мисгин Абдурагъман.

Уъч гюн дюньяда яшады,
Минг тюрлю гъарам ашады,
Оъз напсын ота ташлады –

Гетди мисгин Абдурагъман.

Кёп оымрюон зая этди,
Дагъы гёрмегендей гетди,
Тувмагъандай болуп битди,
Гетди мисгин Абдурагъман.

Дюньядан гъасирет гечди.
Къанатлы къуш йимик учду,
Не къарангы ерге тюшдю –
Гетди мисгин Абдурагъман.

Бу дюнья панадыр, пана,
Ахыры алдатыр сани,
Гъей, иман ёлдашынг гъани –
Гетди мисгин Абдурагъман.

Урушду эки ханича,
Тавушлары къарылгъынча,
Неге оъледикен мунча –
Бир бузулгъан мичари учун.

Аман тета, гъарай тета,
Яхшыбыз ямана гета.
Дос-къардаш айрылдыкъ, гъатта.
Бир бузулгъан мичари учун.

Мичари гъабижай эди,
Ол да биревге пай эди,
Этген къуллугъу зая эди –

Бир бузулгъан мичари учун.

Мичари дертиндеп оълдюк,
Гёрмегенибизни гёрдюк.
Кёрюкге бармасдай болдукъ –
Бир бузулгъан мичари учун.

Абдурагъман ашап тойду,
Оланы урушма къойду,
Олардан оъз къарнын сюйдю –
Бир бузулгъан мичари учун.

ГЕЧЕЛЕР-ГЮНЛЕР ГЕТИПДИР

Гечелер-гюнлер гетипдир,
Бизге ваада этипдир,
Ахыр заманы етишдир –
Чох доланмакъдан не пайда?

Бизин умутубуз чохдур,
Билдим оымрюобуз ёхдур,
Үстүбюздө ажжал охдур –

Чох доланмакъдан не пайда?

Гъей, мисгин Абдурагъман!
Сени атанг, ананг гъани,
Сен де къоярсан дюньяни –
Чох доланмакъдан не пайда?

МЕН ДІОНЬЯДАН ГЕТАН ОЛДУМ

Мен діонъядан гетан олдум –
Къаланлара салам олсун,
Топуракъда ятан олдум –
Къаланлара салам олсун.

Салдырдым агъач висадым,
Ахырат ёлун ясадым,
Сувукъ сув булан жасадым –
Жуванлара салам олсун.

Гелирлер таныма ювукъ,
Тёгерлер сувларын сувукъ,
Ала гёзюме акъ мамукъ –
Салаплара салам олсун.

Гёзюм бахар дёрт янына,
Къаркъарамны вай гъалына,
Менден алдын ер къарнына –
Гиранлара салам олсун.

Гъалтыма салыр танымны,
Чырмар енгиз гебинимни,
Чечилген діонъя танымны –

Гияnlара салам олсун.

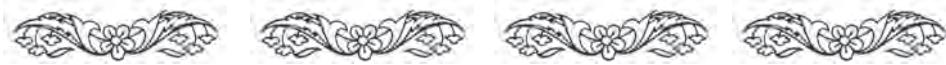
Чыгъарыр мени къыр якъгъа,
Къавум-къардашым йыракъгъа,
Менден алдын топуракъгъа –
Дёненлара салам олсун.

Уьстюме энкейтип юзюн,
Меничун агълатып гёзюн,
Магъя жаназа намазын –
Къыланлагъа салам болсун.

Миндирип агъач атыма,
Багъып алдым-артыма,
Мени тюз этип гъалтыма –
Саланлары салам олсун.

Уьстюмде охурлар яссын,
Гъакъ къабул этсин дуасын,
Абдурагъманин къавгъасын –
Билянлары салам олсун.

Бадрутдин
МАГЬАММАТОВ

АХЫР ГЮНЮМДЕ

*Къакъашуралы
Абдурагъмангъа гёре*

Шол гюн бираз четим гелир ишлерим.
Къыжырман, тёгюп инжи тишлерим.

Баш уьстюмде гётерилир токъмагъым.
Сыргъалавукъ болур оьмюр сокъмагъым.

Онг ягъина алар мени Мункарим,
Ахыратгъа къалмас дагъы инкарим.

Сол ягъина алар мени Накирим,
Май чыракъдай сёнер оюм-пикирим.

Айрыларам къулгъу булан алгъамдан,
Тайгъаларам, йыгъыларам чалхамдан,

Эл жыйылып элившым ейирлар,
«Гюнагындан Аллагъ гечсин», – дейирлар.

Дюнъялыкъя назик елкем егирам,
Азапны мен бу дюнъядя чегирам.

Унутсам да Аллагъума акбарны,
Унутмадым уьстюбюзде Кёк барны.

Юз намусну кютсем де мен Ердеги,
Алгъышгъа ес мен тюгюлмен – Ордеги.

Изатлиде болсун яда Къаланда,
Савлар мени езиклетип алана,
Сюегимни къара ере саланда,

Жаным булан гёрюп сизин юзюгюз,
Ругъум булан эшитип гъар сёзюгюз,

Сизин булан сёzsюз савбол этирам,
О дюнъягъа салам бере гетирам.

Минг йылдан сонг, изну болса Тажжалдан,
Къутулгъан сонг магъа салгъан болжалдан,

Бир гъайванны кебин гийип гелирам,
Сизин гёрюп, дагъы къайтып оълирам.

2001, май, Къаягент.

Адабият ахтарыв

Забит АКАБОВ,
филология илмулданы доктору,
профессор

ОРТА ЮЗ ЙЫЛЛАНЫ АХЫРЫНЧЫ ШАИРИ КЪАКЪАШУРАЛЫ АБДУРАГЬМАННЫ ГЪАКЪЫНДА БИР-ЭКИ ПИКРУЛАР

... Энни гёрсетилген язывланы уьстюнде ойлаша туруп, мени англавумдагъы – дюнья адабиятыны тарихинден охуп, охугъанымдан-билгенимден гъасил болуп – шулай бир tengleshdiriv пикрүм булан да бёлюшмеге сюемен. Гертиси, гъали мен айтажакъ затлар янгы идеялардан тюгюл, шо гъакъда Гюнтувш адабиятны, токъташдырып алгъанда, манзума деген, оъзю орта юз йылларда инг де гючлю шиърүлү эпосну тарихин терендөн ахтарывчусу болуп белгили, уллу алим Евгений Бертельсни «Суфизм и суфийская поэзия» деген китабында тындырыкълы күйде ахтарылгъан. Шо саялы, мени гъисабымда, шо асар адабиятчыланы къолундан тюшмеге, языв этеген столундан таймагъа ярамайгъан аламатланы, илму-ахтарыв къуралланы да бириси демеге ярай. Ондан сонг да, бизин къумукъ адабиятыбызыны, маданиятыбызыны бай тарихини сырларын, къысматын чечмеге уллу ахтарыв къошумлукълар гелтиреген Салав Алиевни «Асрулар сезе гелген асил сёз» деген китабындан да охугъанлар яхшы биледир деп эсime геле.

Айтма сюегеним: дюнья адабиятны нечесе минг йыллар булангъы оъсюв тарихинден гёрюнеген күйде, адабият язагъанлар – шаирлер – Тенгириини (ер юзюндеги къайсы халкъны алсакъ да, олар сужда къылып, къуллукъ этеген оъз аллагълары болгъаны белгили зат) элчиси деп гелген. «Элчини» аслу, кюрчю маънаси ва борчу Яратгъанни Сёзюн, насигъатларын, гъакъ (герти) ёлун, гъукмусун, тёресин халкъына – уымметине – етишдирмек булан бирче яшавгъа да чыгъармакъ болуп гёрсетилген. «Элчиге оълюм ёкъ» деген, халкъ айтывуна айланып къалгъан, англав да шо кюрчю маънадан гъасил болгъан. Бютюн тюрк дюнъясына белгили Микайыл Башту (атасы Шамсутдин де, оъзю де Семендерде тувуп, сонгунда Киев шагъарда (бырынгы булгъарча ону аты Башту) къара булгъарланы пачасыны янында тебир (гъалиги терминлер булан айтгъанда информация-байлавлукъ министр) къуллугъунда савлай

Гюнтувш дюнъясына белгили шаир (IX асру), ону уланы Абдулла Башту (Хас.), олай да Хожа Агъмат Ясави (XI ас.), Умму Камал (XV-XVI ас.) ва башгъалары оyzлени чебер сёз яратывчулугъун, инг башлап, Яратгъанны сыйлы калимасын халкъны бары да къатлавларына етишдирмек булан байлагъанлар, шо намусгъа егилип, кетен къалтталлар булан гийинип, ярты-юрту аш-сувлу, яйланы яллав, акъыргъан къышланы къутургъан сувукъ гюнлеринде юртлардан юртлагъа, элледен эллеге сиягъатлар этип, оланы очар майданларына жыйылгъан, ажизикде оьмюр сюрген халкъларыны зар-зигерли юреклерин Къуръанни къарыв тиймес къапиялы сёзюн оyzлени терен маъналы, инче гъисли манзум-тюркюлеринден таба, сазны яда жыкъыны макъамларына гелишдирип-сингдирип, балгъамлайын йымышатгъанлар («Къапиялы сёзге къарыв ёкъ» деген, халкъ айтывуна, аталарап сёзлерине айланып къалгъан жумла да, балики, бусурман дюнъясыны Кёкден тюшген Китабы шиъру булан язылгъандан гъасил боладыр) ...

Мунда шо дин «канзилени» гъакъында бир-эки сёз булан баянлыкъ бермек гъажатлы бола. Дюнъядагъы динлени, шоланы арасында, масала, ислам динни тарихинден хабар береген сёзлюклерде гелтирилген маълуматлагъа гёре, оyzлени яшав къалиби деп динчилик къуллукъуну алгъан адамлар «супу», «эвлия», «дербиш», «валиюлла», «шайых» ва шолагъа ошагъан оyzге канзилеге «оърленмек» учун идара къуллукъучуланы хас күйде иш гёреген бирлешивүонде, шо къурумну илму магъанында (теория) интагъандан (экзамен) оytмеге борчлу болгъан. Бизге белгили күйде, гъали мен эсгерген шартланы кютюп, савлай Гюнтувш дюнъясында танывлукъ, абур-гьюрмет къазангъан дагъыстанлылардан хунзахлы Нурмагъамматны, гагатлы Даитбекни, гъаракъанлы Саидни; амирхан-гентли Къадирмурзаны; Къакъашуралы Абдурагъманы; яхсайлыйлардан Юсуп-къадини, Уцуму уллу Хасайбекни, Османны, Умар-апендини, Магъаммат-апендини, Жантемир-гъажинни, Агъматхан-молланы, Абдурагъим-молланы, Башир шайыхны, Абу-Муталим (Абутай) шайыхны, Юнус-къадини, Умалат-гъажини, Абдулвагъап-гъажини, Темирсолтан-къадини, Къапав-молланы; эндирейлилерден Идрис-гъажини, Ташав-гъажини, къазанышлы Акъай-молланы; кёстекли Шамсутдин-гъажини; эрпелили Шихаммат-къадини, къарабудакъентли Жамалитдин-къадини атларын эсгермеге герек.

Гъали эсгерилген ёрукъда, бизин заманыбызгъа бираз ювукъ девюрде, XVIII-XIX асруларда оьмюр сюрген, Къакъашуралы (Атлыбоюнлу) Абдурагъманнны мисалы айра да бек гёrmекли ва агъамиятлы болуп чыгъа. Белгили күйде, Къакъашуралы Магъамматны уланы Абдурагъман дин исламны бары да шартларын инсанланы арасында татывлу, адилли, парахатлы, ярашывлу, дав савутсуз, гъалал загъмат булан чечеген Ёлун («Тарикъят») танглап-билип етген уystюнлюклерине гёре «Валиюлла» («Аллагъыны сюйген къурдашы» - «Величественный») деген даражагъа, канзиге хас күйде ес болгъан. Шо ёлну сайлагъан Валиюлла Абдурагъман ону талапларын кютмек учун оyzюню бютюн яшавун багъышлагъан, шо муратны намусуна егилип, гечесин-гюнюн бир этип, нечесе тюрлю

къыйынлықълар, азаплар чегип, Кавказ вилаятны Азербайжандан (Бакюден) Чергесге ерли, узунуна да, генгине де дегенлей, яв аякъдан юрюп чыкъыган. Шо сиягъатын «Не берекет олсун бу заманада?» деген манзум («тюркю») шиърусунда оъзю болгъан шагъарланы-юртланы ва оланы моллаларын-къадилерин атлы-атын айтып, оърде эсгерилген тарикъат «гёз» булан гёрюп, танкъытгъа тутуп сураттай. Сөз ёругъуна айтгъанда, Абдурагъманны сиягъат «маршрут» тамаша тие: «шамахы моллалары», «шеки моллалары», «Баку моллалары», «табасаран къадилери», «дербент моллалары», «башлы моллалары», «дагыстан моллалары», «авар моллалары», "акъуша къадилери", «къарабудакъ моллалары», «эндирий моллалары», «мычыгъыш моллалары», «чергес моллалары». Не буса да, Жюнгүтей, Къазаныш, Яхсай, Кёстек жимик уллу юртлар эсгерилмей. Тек мен айтагъан иш онда тюгюл.

Зайналабит Батырмураевны «Дагыстан тарихине бир къарав» деген Программасы ва шогъар язгъан Баянлыгъы («Мукъаддимат») шексиз шагъатлыкъ этеген бир натижагъа бойсынаман: илмуда артдагъы йылларда, бугюнлерде де, Россияны да, бютюн дюньяны да жамият-политика, адабият илмулары, шолай да мадани ва оъзге тюрлю байлавлукъ къуралларыны авузундан тюшмейген, оъзю «экинчилей» тувулунагъан (башы гетген асруну йигирманчы йылларына рас гелеген), евразиялы тарихи-маданият янашывлар, къаравлар булан тизилип къурулгъан эки де асарны автору Дагыстанны халкъларыны халкъ гъисапда амалгъа гелмегине ва оланы гетген оъмюрлерине де, гележек къысматларына да гъакъ юрекден ичибушуп, «ватанчылыкъ», «халкъчылыкъ» деген англавланы есири болуп, оланы тюпсюз денгизинде, тенгсиз гючлю толкъунларында (тыш ва ич душманланы макрюлеринден) чакъсыз батылып гетген батыр улан.

Бираз оърде «тенглещидирип пикрум» деген сёзюмню чечмеге тюшеген бирдагъы бир маънасы бар. Тенглещидириген тарихи мисалларым – Къакъашуралы Абдурагъманны Кавказ вилаятларына, Зайналабит Батырмураевны Мычыгъышгъа, Къараногъайгъа, Бабаортгъа, Кёстекге, Ботаортгъа, Яхсайгъа чыкъыган «сапарлары» - бир яндан алыш къарагъанда, бир-биринден заман булан да, маънасы булан да башгъа-башгъа, янаша салмагъа ярамасдай да гёрюнежек. Гертиден де, оланы сиягъатларыны арасында юз йыллыкъ мезгил бар – бу бир яны. Абдурагъман Шамахы булан Черкесияны юртларыны очарларында, майданларында халкълагъа Къуранны калималарындан таба инсанланы арасында татывлу, адилли, парахатлы, ярашывлу, дав савутсуз, гъалал загъмат булан ашав-яшав болсун деп айтмакъ учун минг чакъырымлагъа ювукъ сапаргъа ёллана. Ону «сиягъат-намесинде» инсанны кюсдюреген бугътан сёз, зиналыкъ, гъарам ёлда къазанчлыкъ, урушбат булан алыш-бериш терс ишлер, жанаварлыкъ, зулмучулукъ, ичкичили, гъасили калам, къайсы яндан къарасанг да пучлукъ, ахыр заман гелмеге турагъанны белгилери суратлана. Бир-еки мисаллар:

**Шамахы моллалары къалиян чекер,
Агъызындан багърына агъусун тёкер,
Шайтангъа ёлдашдыр, илбисге – нёкер,
Не берекет олсун бу заманада?
Башлы моллалары шарият айламас,
Китап охуп, дурус сёзюн сейламас,
Бир къариiden къысгъа хынжал байламас,
Не берекет олсун бу заманада?
Дагъыстан моллалары ичелер боза,
Гъарамдан-гъалалдан бермейлер вაъза,
Гюnde нукъсан олур динге, намаза,
Не берекет олсун бу заманада?..**

... Зайналабит Батырмурзаевны заманында ишлер де, яшавлар да башгъа шартларда ва биос-бютон башгъа ёлларда болгъанлыгъын оyrде гелтирилген къольязывлардан ачыкъ күйде гёрдюк. Умуми ёлда жамлап айтсақъ, Абдурагъман булан Зайналабитни шо сиягъатларын бир-бирине къошагъан, байтайгъан зат халкъны гележегини, къысматыны уъстюонде ойлашыв, ону талайлы этмек учун ябушув. Биз билеген күйде, мени язывларымны игити ва Къумукъну танг уланы Зайналабитни къысматны эслемес, хатарлы бурунчукълары «боз топуракъ болжал тартгъан ерине» [Йырчы Къазакъны сёзлери] – ана ватанына, аявлу халкъына къурбанлыкъга гелтирген...

Ладабият варислик

Шаирни 250 йыллыгъына бағышланан.

Салав АЛИЕВ

КЪАКЪАШУРАЛЫ АБДУРАГЬМАННЫ ЯРАТЫВЧУЛУГЪУНДА ДАГЫСТАН ВА ДАГЫСТАНЛЫЛЫКЪ

Башлап шаирни биографиясы булан байлавлу бир-нече янгылыкълагъа агъамият берейик.

Бугюнлөгө ерли Къакъашуралы Абдурагъманны яшавундан ва ону поэзиясыны хас белгилеринден англав маълумат береген хыйлы материаллар бар.

Шаирни 1909-нчүй йылда эрпелили Шихаммат-къади китабын печатдан чыгъаргъан сонг, арадан юз йыл гетип, Абдурагъманны тюрклери 21-нчи юз йылны башында дагъы да 2 – 3 керен айры китаплар этилининп халкъны арасында яйылды. Ону шиърулары бир-нече жыйым китапларда ва антологияларда берилди. Школа программаларында ону тюрклери гёrsетилмей буса да, Дағыстан университетлени филология факультетлеринде къумукъ группаларыны янындан уйрениле.

Абдурагъманны бизин адабиятгъа этген къошуому диссертация илму ва башгъа тюрлю ахтарыв ишлерде къыйматлана, ону Дағыстан адабиятдагъы ери айттардай толу болмаса да, ону асарларыны тема ва идея айрылыкъларына тергев бериле. Шу ягъындан айттъанда, шаирни янгыз бизин адабиятда тюгюл, бютюн дағыстан адабият тарихинден маънасы филология илмуланы докторлары А.Ю. Абдуллатиповну ва А.Г. Акамовну китапларында таман чакты инамлы күйде гёrsетилген¹.

Абдурагъманны яратывчулугъу булан байлавлу шу тайпа ишлени де эслеп ва олай да шаир тувгъанлы бу йыл 250 йыл битетенни гёз алгъа альп, бугюнлөгө етгенче тийишли ахтарывлар этилмей турагъан ону биографиясындан бир тюрлю янгылыкъ болуп гёрюнер йимик ерлеринде ва гъалиге янгы ачыкъланып гелеген бек къыйматлы маълуматлардан къужурлу янларын эсгерив булан биргэ, айрокъда бизин халкъны бырынгъы заманлардан берли айтыла юрюлген: «Язывчулар эллэрде халкъ ярат» алгъыш айтынуна да таянып, шаирни яратывчулугъунда шулай уьч затгъа айрыча тергев бакъдырмакъыны бек тийишли гёrebиз.

¹. Абдуллатипов А. Ю. История кумыкской литературы (до 1917 г.). Махачкала, 1995 г. Акамов А.Г. Суфийские художественные традиции в кумыкской литературе и творчество Абдурахмана из Какашуры. Махачкала, 2003 г. и Духовная литература кумыков (XVII – нач. XV в.в. Махачкала, 2008 г.

Ону тюрклериндеги Жумла Дагъыстан халкъчылыкъ ва элчилик, дин ибадатын яшав турушдагъы ери ва шолар булан бирлике милли ойчулукуну ва тилибизни чебер берекетленивюнно масъалалары.

Шу къайдалы янашыв Абдурагъманны бютөн гюңчыгъыш бусурман халкъланы поэзиясында гёrmекли ер тутагъан суфилик агъымына гёrmекли къошуруна ва ону адабиятыбызын орта юзйыллыкъ даражасындан янгы заманға абатланывун гъазирлевде оъзюню тюрклери булан нечик багъыйлыкъ яраты болгъанны герти күйде англама имканлыкъ берир деп эсибизге геле.

Бу бек уллу маъналы масъалагъа чыкъғанча шаирни биографиясындан гъали болгъанча гъеч къолланмай тургъан мюгълетлеринден сёз айтмакъ биз гъали белгилеп гетген сонгтү къаравларыбызгъа ачтыч йимик гёрюнмек баргъа инанма сюебиз.

Къысгъача айтгъанда, шаирни яшавундан герти күйде деп айтма тюше буса, гъалиги бизин милли филология илмуну даражасында бир-эки умуми сёзлер булан битип къала. Абдурагъман Къакъашуралы Дагъыстанда, Азербайжанда (Шемахыда) белгili алымлени алдында охугъан, къумукъ юртлардан башлап Агъачавулда, сонг Атлыбоюнда межитлерде имам болуп ишлеген. Ону атасыны аты Магъаммат, анасына аты Аймесей. 1841 йылда Атлыбоюнда гечинген. Шо юртну къабурларында гёмюлген. Бугюнлерде де зияраты бар. Ону оылген йылы сынташина язылгъан. Булардан къайры да бир-бирде Абдурагъман Алхожагентде яшагъан Гъараканлы Саид булан тавда Согратль юртда бир алымни муталимлери болгъан ва олай да Гъайдакъ якъда яшагъан Жамавхан Абдурагъманны атасыны агъасы болгъан дегенлер де бар.

Бу маълуматлар бары да авуздан айттылып геле. Документли токъташдырылагъан аз зат тюгюл эсе гъалиге ёкъ деме ярай.

Оъзюгюз билесиз, уллу шаирибизге бакъгъан булат чабувул маълуматлар булан тамамланыв, турасын айтгъанда, озокъда уъстденсувлукъ. Бу гъал не себепден болгъаны ойлашагъан адамгъа не йимик буварывлар булан хыр болуп токътай десек, огъар жавап берме къыйын тюгюл.

Биринчилей айтма герекбиз, шаирни яшаву мекенли ахтарылмагъан. Архив материаллагъа тергев берилмеген, ону къольязывлары таман чакъы жыйылмагъан. Шаирни кёп уллу ва белгili (арасында алым ва язывчулары булан) кёп айттылгъан тухум-къавум болгъаны аян этилинмеген. Оланы тайпасындан къалып, биз билеген күйде, Къакъамахиде, Атлыбоюнда, Къарабудагъентде ва олай оъзге юртларда къалдылары яшай. Олар булан ахтарыв-соравлашыв тийишли къатнашывлар гъали болгъанча да юролмеген.

Ондан къайры да, Къакъашурада шо тайпаны арасында эки Абдурагъман болгъан деген хабарлар юрюле¹. Ва олай да гъали болгъунча ахтарывчулардан бирев сама Абдурагъманны атасы Магъаммат Къазини яшаву нечик оътген, къайда яшагъан, къайда гечинген, къайда гёмюлген, шаирни оъзюню юрт арасында сама ахтарыв юрюлмей тургъан.

¹ Бу тайпа маълуматланы бизге бир-нече ёлугъувубузну вакътисинде Къакъашураларда кёп йыллар учитель болуп ишлеген Вагъабов Абдулкъадир хабарлай эди.

Сонг да неге бир керен оъзюбюз оъзюбюзден сама сорап къарамайбыз. Шонча пагъмулу, уллу бусурман билими булангъы шайых адам Абдурагъман оъзионю ата юртунда имамлыкъга сайланмагъан, о замангъы гиччи юртлар Агъачавул булан Атлыбоюнда имамлыкъ юротген? Ойлашып къарасакъ – бу гъал бек тамаша чы? Шу гъалны себеби болма герек тюгюлмю дагъы?

Бу тайпа соравланы шу ерде ташдырып берегеник, озокъда, негъакъ тюгюл, олай болма кюй де ёкъ.

Бугюнлерден мен сизге бир тамаша маълумат берейим: бир ювугъум мен Абдурагъманны яшавундан ахтарывлар юртюп турагъынымны билип, булагай деди: – Билемисен бизин юртлу Абдурагъмангъа йыракъдан буса да къавум тиеген бизин юртлу ону атасы Магъаммат, сайки, таргъулу шайых Багъдат Али булан бирче Иранда көп уллу алимлени алдында охугъан ва ону ойлген сонг Таргъуда къабурларда гёмген, – деп айталар деди.

Иш этип барып тергеп, юртну уллупарындан сорап къарадым. Табулмады, табулма кюй де ёкъ, неге тюгюл, бу язывну барышында сиз гёрежексиз, Абдурагъманны атасы Багъдат Али ойлюп (1655), арадан юз йыллагъя ювукъ гетгенден сонг яшагъан адам. Бу тайпа ари-бери тармашывлар гъали энниден сонг да биз язывчуну яшавун уйренинвию кюрчюсюне салмай туруп, шулай айтды-къуйтдулагъа парх береген орта гысаплыкъ юрюлюп туражакъ. О герти. Тезден белгили бизин башгъа язывчуларыбызын (У. Камалны, Й. Къазакъны, М. А. Османовну ва б.) яшавларын уйренин ишде де шулай гъал артыкъ узатылып турғаны нечакъы бола. Шону учун ахтарывчулукъну профессионал даражасын бек къаст этип гётермекни ва мекенлешлешдирмекни талаплары бир токътавсуз арта.

Шу ерде бизин адабиятчылыларыбызгъа гъали де етишмейгенликлерин гележекке тапшуруп, тезден аста-аста булан аз буса да белгиленип гелеген гъали де бир системагъа гелип битмеген бугюнлерде бирден-бир маъналы гёрюнердей фактлагъа таянып Абдурагъманны яшавундан бир-нече ерлерине маъна берип къарайыкъ.

Абдурагъманны яшавундан янгылыкълагъа табушмагъа мен алда эсгерген күйде, мени булан бир кафедрада ишлеген лезгили алим, араб тилден дарс береген Г. М. Садыки мисгинни бир де мен къаравулламайгъан күйде кёмеги тийди. Ол бир гюн (бу 1981 й.) магъа Умму Камалны лезгили айланада аты белгили алим Али Ругъунлуну китапларыны арасында сакълангъан къольязывну савгъат этип бере туруп, дагъы да булагай тамаша затны хабарлады: – Ругъунлу Али де, бизин Абдурагъман да Шамахиде охуйгъан заманындан берли яхши ювукълар болгъан, гъариси гъар ерде имамлар болуп ишлей туруп, бири бирин унутмай, чакъда-чакъда къатнашып тыгъыс къурдашлыкъ аралыкълар юрюте болгъанлар. Бу да азлыкъ эте, Садыки дагъы да булагай затны айтды, айтып да къоймады, къол салып, 23/X – 81 йылында гёrsетип, муна шу күйде язып да берди:

«Книга Умми Камала принадлежит Атлухану Эфенди, сыну Эмирхана Эфенди Садыки, житель селения Ашага-Сталь, скончался в 1834 году. По преданиям он был учеником Али Эфенди Рухунского и Абдурахмана Эфенди Какашуринского.

Рукопись от Атлухана (перешла) его сыну Абдулахиду Эфенди, от него к его сыну мулле Садыку, от него его сыну Мухутдину Эфенди, от него его сыну Гамиду Мухутдиновичу Садыки».

Садыки Г. М.

Мундан къайры да Садыки оъзюню уъчюнчу уллу атасы Атлухан-Эфендини язывларына къарап бирдагъы булагай бек тамаша затны ачыкълады. Рухунлу Али де, Абдурагъман да тувгъан йыллары булан да тенгли, экиси де 1767-нчи йылда тувгъан болгъан ва Абдурагъманны атасыны пачаны адамлары оъзлеге къаршы сёз айтгъан деп Дербентден таба Аштархангъа, ондан да йыракъ сибирлеге йибереген гюнлерде Абдурагъман юртундан тайышып гелип, бир хыйлы заманлар Али Рухунлуарда яшынгъан.

Абдурагъманны къысмат хабары, Атлухан Эфенди айтагъангъа гёре, Атлухан Эфенди Абдурагъманны алдында муталим заманда ону зукъарисини къызардаши Жавагылге гъашыкъ бола. Абдурагъманны кёмеги булан булар уйленелер. Атлухан оълген сонг Жавагыл эркъардаши Солтаналилеке гелип, олар булан яшай.

Атлухан Эфенди айтагъан зат бугюнлерде мен тергев салып охугъан эки-уъч китап булан далиллешме башлады.

Оланы биринчиси, оъзюню Абдурагъманны Темир-Хан-Шурада 1909-нчу йылда печатдан чыкъгъан китабы болду. Мундагъы оъзюню бир-бир асарларында оъзюне авторгъа нече йыл болагъаны эсгериле.

Ону олай тюрклерини бириси «Бу отуз тогъуз яшымда» дегени. Эгерден Атлухан Эфенди язгъанлай ону тувгъан йылы 1767-нчи йылдан гъисап этгенде, бу 19 асруну башы бола. Шолай да Абдурагъманны «Алтмыш етти яшымда» демеги де – бу 1834-нчюй йыл болуп чыгъа. Бирдагъы «Ай, дюня, сен мени саласан ота» деген тюркүндө шаир: «Атамны алдатып салыпсан ёла, анамны алдатып, алыпсан къола» дегени де шаирни анасы гечингенни ва атасы сав, тек бир ерге йиберилгенин де билебиз. Шу билдиривлени де эсде сакълай туруп, дагъы да Абусупиян Акаевни «Мажмуа ал манзумат ал-ажамийна» (1914) китабында башгъа кёп суфий шаирлени булан бирче Абдурагъманны атасы Магъаммат Къазини шиъруларын берегенни де унутмайыкъ.

Бу къайдалы тюрлю-тюрлю тармакълардан гелеген маълуматланы бир точкагъа жыйиштырмакъ учун бизге белгили татар шаири Шихабитдин Маржанини «Аль ахбар фи агъвал Къазан булгъар» (1900 й.) китабы кёмек этди.

Абдурагъманны муталими болуп охугъан Атлухан Эфенди язгъанны шайых Шихабитдин оъзюню китабында айтагъанны бирин-бирине тиркенде Абдурагъманны атасы Магъаммат Къазини яшав къысматы шулай болуп чыгъа.

Абдурагъманны атасыны герти аты Магъаммат Али, огъар ону яшавуну тюрлю девюрлеринде эки-уъч къайда да ат айттыла болгъан. Дағыстында ол – Магъаммат Къази, тюркчю Магъаммат, Магъаммат Ахунд, Къазиакъай ва артдагъы буса Магъаммат Али ад – Дағыстыни. Шихабитдин Маржани ону атын муна шулай язып гёргсете¹:

Гъалиге аты белгили болуп битмеген (*бизин къаравубузда Алхожагент юрт болмагъа ярай*). Дербент округну бир юртунда къади болуп ишлейген йылында Магъаммат Къазини² пачаны адамлары айыплап, хижири санав-

¹. Шайых Шихабитдин Маржанини китабы, б. 219, 231, 287.

². Абдурагъманны сын ташында (*Атлыбоюн къабурларда*) ону атасыны аты Магъаммат Къази деп язылгъан. Абупиян Акъаевни китабында да ону аты шолай язылгъан.

гъя салып айтгъанда 1220-нчи (1805 й.) йылда «Сибирге» йибере, Атлухан Эфенди язғынлай «Геме булан Аштархангъя бакъды олар, ондан сонг ондан арилеке сюргүн этелер». Нечик де, Магъаммат Къази Къазахстангъя Павлодар шагъарны боюна чыгъарыла. Сонг артда буса, Оренбург шагъаргъя геле. Бу якъларда турагъанда да ол оъзюню къадилик ишин юрюте, «шайых» бусурман алим адим деп бу арадагъы бютюн айланагъя аты белгили бола.

Мунда да Магъаммат Къази оъзюню гъаракаты булан бу якълы муталим жагъиллер булан иш гёре. Арадан йыллар гетип, Магъаммат Къазини алдында охугъанлар Оренбургда, Къазан шагъарларда атлары белгили алим адамлар бола.

Магъаммат Али хижра булан 1242-нчы (1826) йылда гечинген. Шо йыл ол 83 оымюр чагъында болгъан. Ону Оренбург шагъардан уыч юз чакъырым аридеги бир Къундур деген юртну къабурларында гёмелер.

Шулай буса ол яшагъан девюр 1742 – 1826 йыллар бола.

Абусупианы оърде эсгерилген китабында Магъаммат Къазини бир-нече шиърулары бериле. Ону айрыча китабы болгъаны айтылмай. Амма ону Н. Батырмурзаевни къольязыв китапларыны арасында Магъаммат Къазини «Жагънаме» деп китабы болгъаны белгили.

Шунда айтылгъан чакты затдан бизге белгили болагъаны: Абдурагъманны атасы Магъаммат Къази бусурман алимлиги булан тюрк къайдада язагъан шаир адам болгъан. Шо къайдалы ону къумукъ антологияда уыч суфий шиърусу берилген. Оланы бириnde шаир булай яза:

**Кимге ялбарайым, кимге барайым,
Мени яратгъансан, кимни гёрейим,
Кимни къапусуна барып гирейим,
Къурбан олум, Аллагъ, геч гюнагъымдан.**

Бугюнгю бизин охувчугъа Магъаммат Къазини «Нече-нече менум диян» деген шиърусу айрокъда бек къужурлу гёрюнер эди деп эсибизге геле. Мунда ол оъз девюрюн оламатларын, айрокъда шавхалланы тұвра атын тутуп язагъаны ону тутгъан ёлундан көп затны англама көмек эте, муна шу тайпа игитлик сөзю саялы да шаирни пача гъукуматны адамлары айланасына этер таъсирлигинден тартынып, къайтмас сибирлеке йиберген болгъандыр деп ойлашдыра.

**Нече-нече менум диян,
Иблиса алдана гёрдюм,
Нече алван халат гиян –
Жагъанем ота яна гёрдюм.**

**Нечесе минг шавхалларун,
Дюнья манум диянларун,
Бюлбюл тил сёйләялларун –
Тиллери тутулуп гёрдюм.**

**Дюнья менум деп тутанлар,
Чох леззетине батанлар,**

**Йымышакъ ерде ятнлар –
Тахта тюпде ятып гёрдюм.**

**Дюньяны уллу билянлар,
Чиёгэ ярагын илянлар,
Дюлдюл йимик ат минанлар
Ағъач атгъа минип гёрдюм¹.**

Магъаммат Къазини 62 йыллыкъ чагында туснакъ этип йиберелер. Ол сибирлерде 20 йыллар яшай. Оъзюню ожагына тюшген къыйынлыкъланы бирдагылай эсге алыш, Абдурагъман шу сатырларын язған болгъандыр деп ойлашабыз.

**Атамны алдатып салыпсан ёла,
Анамны алдатып алыпсан къола,
Мен сени гёргенде ачувум геля –
Аман тур, къой мени, ай, пана дюнья.**

**Ағъла мискин, Абдурагъман апенди,
Алимлер къырылды, китаплар янды,
Урупсан бойнума, йыгыпсан энни –
Аман тур, къой мени, ай, пана дюнья.**

Абдурагъман бир-бир тюрклерин ону атасыны къысматы булан байлав-лу этип алғъанда, ону «Бу отуз тогъуз яшымда» деген шиърусу Магъаммат Къазини сибирге йиберген – 1805-нчи йыл болуп чыгъя:

**Гелдим отуз арасына,
Къыркъ эллини арасына,
Ақь къошуулуп къарасын,
Сакъал танбигъ берди магъа.**

**«Абдурагъман, тур», – диянда,
«Китабынгы ал», – диянда,
«Амалларын гёр», – диянда –
Къайгылар жыйылды магъа...**

Абдурагъманнны тап шу къайдада оъзюне 60 ва 67 йыллар болагъанда яз-гъанлары да:

**«Гъар ким бу дюньяны сюер.
Оъмюрюм узакъ болсун дейир,
Тютюнсюз отуна гюер –
Сайки, гъакъдан къача гетер.**

ва олай да:

---

¹. Асрулар сезе гелген асил сөз. Магъачкъала, 2013 й., б.203.

**Бу алтмыш етти яшымда –
Нече тюрлю ишлер гёрдюм,
Бири-бирине бахмаян,
Жанын къыйнайналар гёрдюм.
Гъакъылы бар, каламы ёкъ,
Илмусу бар, амалы ёкъ,
Гъакъыла, имтишалы ёкъ
Китабы язанлар гёрдюм.**

**Бакъсана Абдурагъмана,
Бу пакъыр неден къувана.
Бу жигъандан о жигъана –
Агълаюп гиранлар гёрдюм.**

Шаир муна шулай оьзюню поэзиясына мердешли күйде башындан артланып ойтген дертлерин сураттай.

Абдурагъманны анасыны аты Аймесей. Ондан къайры, шиъруларын охуп, ону аты айтылмай буса да, агъасы болгъанны билебиз. Ондан къайры да, къызыардаши ва оьзюню – Бика ва Пахуч деп эки къызы бола. Буланы бири Къакъашурада, бириси буса Атлыбоюнда эрге чыгъя. Бугюнлерде олары къалдыларындан бирлери Къарабудагъентде яшай. Биканы уланы Бухарада оыле.

«Абдурагъманны атасы Магъамматгъажи Багъдат Али булан Иранда охутъян, сыны Таргъуда. Абдурагъманны къызы Пахуч уланына Абдурагъман деп атасыны атын къоя. Бу маълуматланы Б. Магъамматов 1980-нчи йылда Абдурагъмангъа тухумуну Къакъамахидеги вакили Абдурагъманов Гъажиден сорап билген.

Муна шулай ахтарывланы барышында биз Магъаммат Къази оьзюнию уланы Абдурагъмангъа къумукъ адатгъа гёре оьзюню тухумундан алыш Абдурагъман деп сыйлы ат къойгъян болгъян экен деген соравгъа гелип урунмай болмадыкъ.? Оьзюню атасыны яда уллу атасыны атын къойгъанмы ва олайда Магъаммат Къази – Магъаммат Али деп ва олайда Магъаммат бну Али ад Дагъыстани деп неге языла? Ойлашып къарагъанда, булар къумукъ адатлагъа гёре бир себепсиз болма күй ёкъ чу!?

Бу тайпа соравлагъа жавап излевлени юрютегенде бизге олардан алда этишген маълуматлардан – Магъаммат Къази таргъулу Багъдат Али булан бирче Иранда охугъян демек ва олайда ону (Магъаммат Къазини Таргъу къабурлاغъа гёмюлген демеги) дуруп чыкъмайгъаны билинди. Неге тюгюл, язывчуланы яшагъян йыллары башгъя-башгъя болуп чыгъя. Багъдат Али 1655 йылда оылген, Магъаммат Къази буса, арадан юз йыл гетип 1742 йылда тувгъян, ону сибирге ийберилип, Оренбург якъдагъы къысматын, къачан оылгенин, къайда не ерде гёмюлгенин биз гёрсетдик.

Олай болгъян сонг, Къакъашура юртну бир-бир уллулары айтагъан(оланы бири оьз юрутунда кёп йыллар школада учитель болуп ишлеген Абдулкъадир эди) алдагъы заманларда Къакъашурада алимлиги ва язывчулугъу булан генг арада белгили эки Абдурагъман болгъян дегенин эсге алыш, ахтарывлар этип къарагъанда олар айтагъян герти болуп чыгъагъангъа биз инандыкъ.

Булай бек маъналы гъал ачыкъ болду. Магъаммат Къазини уллу атасы Абдурагъманланы къолунда бек асырап сакъланып тургъан «Хазар - Мажар мажмуасы» (16-нchy асруда язылгъан бизин адабиятны тарихи учун бек уллу багъасы бар китап) шо биз алда эсгерген Али Рухунлуну ожагъында сакъланып тургъан китапда Магъаммат Къазини уллу атасы Абдурагъман молла Али бну Дос Магъаммат болгъаны аян бола. Шолай болгъан сонг Магъаммат Къази оъзюню уланы Абдурагъмангъа оъзюню уллу атасыны атын къойгъан болгъаны токъташдырыла. О буса, Тюркия, Иран якълагъа чыгъып дюнья гёрген шайыхланы бири болгъан. Ону аты Европаны белгили ориенталисти Хаммер Пургштальны «Осман (турк) поэзия тарихи» деген китабында аз буса да мекенли англав бериле ва олай башгъа тюрк халкъланы маданият гъалына багъышлангъан китапларда Алини аты ёлугъя.¹

Ахыры бизге Къакъашуралы Абдурагъманны тайпа-тухум гелишинде дёрт-беш оъз девюрюне гёре бусурман илму алимлер, шайыхлар, шаирлер болгъанлыгъы шексиз факт болуп токътады. Шо бизин языв адабиятбызын бек аламатлыгъына тюшюнме башладыкъ. Оланы барын да айтабыз десек, биз тувра барып Умму Камалны, Умар Теменнайны девюрлерине урунар эдик. Бу буса бугюнню ва гележекдеги тарихи ва адабиятчыланы алдына салынагъан уллу милли масъала.

Биз гъали шуну булан Къакъашуралы Абдурагъманны биографиясы ва тайпа-тухуму булангъы пикирлешивюбюзню заманлыкъга бёлюп, ону поэзиясындагъы ону замангъы яшав гъаллагъа янашывундагъы ойчулукунүү, шаирлик алымында бугюнлерде инг маъналы гёрюнеген янларында токътап сөз айтмакъны тийишли гёребиз.

Ону ойчулуугъуну, оъзтерече дюнья къаравларыны, тюрки яратывдагъы ону девюрюндеги адабиятбызында оъзгелерде, гъатта бютюн дагыстан адабиятда ёлукъмайгъан айрычалыгъына агъамият берме къарайыкъ.

А. Т. Акамов Къакъашуралы Абдурагъманны асарларыны хас белгилерин къыйматлай туруп, булай яза: «Одним словом, Абдурахман старается высказаться таким образом, чтобы его мог понять и ученый и неученый, человек низкого и знатного происхождения (б. 143) ва олайда: «Для его произведений присуще удивительное переплетение идей гуманизма с религиозно-мистическим началом философией суфизма» (б. 191)².

Амма бу тайпа умуми дурус къыйматлавлар бирден-бир мекенлешсин учун Абъдурагъмандан алдагъы девюрлердеги Дагъыстан язывчуланы яратывчулугъунда ва олайда ону девюрюндеги адабиятда да ёлукъмайгъан янгыз Абдурагъманны поэзиясыны айрыча хаслыгъы болуп гёрюнеген гъали биз эсгерме сюеген бек маъналы янларын эсгермесек, бизин шаирни гъакъындагъы ойларыбыз толу болуп битмес эди деп эсибизге геле. Бизин къаравубузда ону ойчу, дюнья туруш гъалланы чебер сёзню базмаларында чегивю айрыча хаслыгъын белгилей бусакъ, ону поэзиясыны бары умуми суфилик хасиятларын айта туруп, ону поэзиясында биринчилей болуп Дагъыстанны айры уылкелиги, ону бирлешген махлукъатлыгъы ва

1.Абдурагъман молла Алини яшаву ва яратывчулугъу гъакъында айрыча токътама тийишли гёрдюк.

2.А. Т. Акамов. Духовная литература кумыков (ХУ11- нач. XX в. Махачкала, 2008 г.

Дагъыстан халкъчылыкъ, ону пайланмас аманлыгъы гъакъындагъы ва ону бютюн яратывчулугъун къуршап алыш гелеген ой-пикрудур.

Эгерден биз, адабиятчылар, ону тюрклерин гъар-бир янындан сезе туруп, шаирни поэзиясыны шу оъзгюргюн ал бетге салып къарамасакъ, Абдурахманны шаирлигин бютюн бусурман гюнчыгъыш халкъланы суфийлик адабият алымындан айырма болмас йимик гъалда къалыр эди. Бизин шу янашывбуз ачыкъ болсун учун артгъа салмай эсгерейик.

Абдурагъмандан алда биз оърде эсгерген Дагъыстан, Дагъыстан ма-хлукъатлыкъ деп аты тутулагъан, мисал учун, бизин адабиятда ва башгъа халкъларда шо меселде халкъчылыкъ ва айры бир бирлешген уълкечилик даражада бир керен де аты тутулуп гёрюнмей.

Бу гъал булагъуми Дагъыстан ойчулуку, тергев этсек, янгыз Абдурагъманны девюрюндеги къумукъ адабиятны аламаты. Булагъум не Умму Камалда гъис этилмей, не эндирайли Магъаммат Аваби Акъташыны «Дербент намесинде» билинмей. Бу кюрчюлешген къарав Валаи Дагъыстанлыдан башлана (ол оъзюне Валаи Дагъыстани деп негъакъ ат алмагъан). Абдурагъманны поэзиясында ахырынчылай токъташа, олардан сонг, Амирхангентли Къадирмурзаны «Дербентни ва Жумла Дагъыстанны» китабында узатыла ва олагъа ошагъан бирдагъы оъзге къумукъ шаирлени яратывчулугъунда беклеше де, 19 юз йылны башларына геле туруп буса, бирден бек арта ва толумлаша.

Йырчы Къазакъ сибирлерден дос-къардашына тюрки формада язған йырларында:

**Мен Къазакъман, Къазакъман,
Дагъыстанлы Къазакъман.
Тавлар булан тюзлеге
Алты ай ёл узакъман.
Тенгириден гелген язывгъа
Темирлерден къагъып къойгъан къазыкъман,** – деп негъакъ язмагъан.

Муна шулай адабият барышда, биз айтмагъа сюйген зат – орта юз йыллардагы ой-сёз (гуманитар) культурабызда Дагъыстан халкъчылыкъ шо кюрчюде – ватандашлыкъны гъис этив, шону булан бирче гелеген хасиятны, жамиятлыкъны, бютюн махлукъатлыкъ булан болмалы дюньялыкъ булан гъакълашывну идеялары ва шону булан бирче бирлешген гъаракатчы къастлары, чебер келпетлевлер Абдурагъмандан къайры дагъы бир шаирни (язывчуну) яратывчулугъунда да берилмей.

Дагъы да артыкъ этип айтма да ярап, савлай бары бусурман гюнчыгъышда суфийлик поэзияны алсакъ да Абдурагъман да бар бу адабият аламат ёкъ деме чакъы гъал бар. Абдурагъманны кёбюсю тюрклеринде эсгерилеген ону оъзтеречелиги мунаман деп гёрюнүп турагъан янгы айрычалыкъ.

Абдурагъман бир керен де оъзюню къумукълугъун айтмас, амма кёп гезиклер тюрклеринде оъзюню гъакъыл оюна къарав, оър инсаплы къаст яратыв кюрчю шу платформасын кёп шиъруларында кёп гезиклер ачыкъ, аян этип язма бир керен де унутмас.

Оъзюню ватандашлыкъ англавун ол, къайсы тюркюн алып къарасакъ да, заманлар, девюрлер булан байлама ва Дагъыстанда оъзюню заманын бек четим, къыйын яшав гъалларын бирин-бирине тиркеп айтма къаст этер.

Шайрни «Бу Дагъыстан олду дагъы» деген шиърусунда шо ой булай геле:

**Бу Дагъыстан олду дагъы,
Ёкъдур мисгинлени ягъы.
Гелди ахыр заман чагъы –
Бу энниги заманада.**

**Къадилери бийни яны,
Чакъырманы чыгъар жаны,
Аллагъ ушатармы аны –
Бу энниги заманада.**

**Къадилери дарай гиер,
Рушбат бергенлени сюер,
Бермегенге ялан диер –
Бу энниги заманада.**

**Бирин бири сатып ашар,
Мунда гиши нечик яшар,
Къайда, бу иш негер ошар –
Бу энниги заманада.**

Абдурагъманны тюрклеринде ону аслу къазаплананыву башлап оъзюню йимик къади, имам болуп ибадатлыкъыны башын тутгъанлагъа къаршы ба-къдырылгъан, шайрни къаравунда элде берекетликни болма къоймайгъан-ларда башлап шолар – «китап охуса да, дурус сёзюн сёйлемейгенлер, илму билебиз деп, баш алдатагъанлар»:

**Дагъыстан моллары ичерлер боза,
Гъарамдан-гъалалдан бермеселер ваъза.
Гунде токъсан керен намазын буза –
Не берекет болсун бу заманада.**

О йылларда заманны, девюрню тавушу Абдурагъманны шиъруларында йимик къувунлу къонгурав болуп чалынагъан суфилик аз ёлугъур.

Адабиятчылар тюз гёрсете – шайр кёбюсю гезиклер оъзюню къаст къа-равуллайгъанын, гъалиги бизин къайдада айтгъанда, негер чакъырагъанын, яшавда не тувгъанны сюегенин гъар авторну айтгъанын натижалайгъан рефрен этип язар ва ону уьстевюне жавап берме тийишли ватандашлыкъ-ны ортакъылардан оъзунде айырмас ва шу къайда бары маҳлукъята шо бир нукъсанлыкъга тарыйгъаны ва оъзю де шо аврувдан авруйгъанны айттар:

**Сен де бир гишисен, ай мени достум,
Мен де бир молламан, дюнъядыр къастым.
Гъалал къазанымны гъарамгъа асдым –
Не берекет болсун бу заманада?!**

Шайрни лап да гючлю шиърулары ону таза суфулукъда, ахыратны аза-бын айтып, бу дюнъяны паналыгъын, пасатлыгъын эсгерип, инсанны ин-саплы болмагъа эс тапдырыв шиъруларындан эсе, бизин къаравубузда, ону эл яратыв, Дагъыстан ватанчылыкъ, таза дагъыстанлылыкъ яратыв къастда яратгъаны гючлю чыгъя. Шайрни шо къайдалы шиъруларындан «Дин чырагъы сёндю», «Вай, бу ахыр заманда», «Адам оғылу, чох намус бар башынгъда», «Гъар гиши де эки сакъал», «Шаргъат гъази, адил гъази, дин гъази» дегенлери шайрни шо маңналы шиъруларды.

Оъзюню вакътисин Абдурагъман Дагъыстанныннан да дагъыстанлылыкъны харапланывун, ону оъз ихтиярлыгъын тас этивюн аслу гъалда эки себепде гёре. Тышдан гелген зулматны тюбюне тюшмек ва дин чырагъы сёнмек бу-лан шо ёлуну ерге урулуп, таптавулгъа салынмагъы ва бири бирине гюромет этивюн де гери уруп, намуссузлукъга батагъанын эсгере.

Муна бу тайпа оър ватандашлыкъ герти Дагъыстан да дагъыстанчылыкъ нечик яралма болур? деген излевчюлюгүндө бек гючлю къудратлы келпет-левлер яратып, ону гъалекленивю алда бир де къумукъ поэзияда болмагъан-дай чебер мукъамда системалаша:

**Дин чырагъы сёндю, зулмата тюшдю,
Сув ургъандай от йимик сёндю Дагъыстан.
Алимлер къырылды, тюшдю залалат,
Илму гётерилди, къопду къиямат.**

**Бизден озду кампаратул фажарат,
Воллагъ, харап олду энни Дагъыстан.
Алимлер, гъакимлер гъакъылы шашды,
Къойчусуз къойлардай болду Дагъыстан.**

Шу барышда «Гемесиз дериягъа минген Дагъыстан»:

**Не къадар ялбарса, бакъмас гёзюне,
Юмурукъ башына, тюкюрюк юзюне,
Шынжыр бугъазына, бугъав тизине,
«Аман» деюп агъалай къалды Дагъыстан.**

Ватаныны шу оърде эсгерилгендөй оъзменлигин тас этивюн Абдурагъ-ман оъзюню йимик кёплөр тас этеген йимик суратлап яза:

**– Деди Абдурагъман къази,
Агъалады, чыкъыды авазы,
Бу дюнъяны гъазы, назы –
Элимизден тюшдю, гетди.**

Дагыстангъа, дагыстанчылыкъга зайдылыкъны гелмегин алда бир керен «Дагыстандан бир күурч игит чыкъмады, гъеч бусурман бусурмангъа бакъмады», деп язғанлай, Абдурагъман «Вай, бу ахыр заманада» деген шиърусунда шо оюн башгъачалай этип булай яза:

**Вай, бу ахыр заманада,
Нече аламатлар гёрдюм.
Дин душмана бойнун веран –
Не азмуш игитлер гёрдюм.**

**Тили дюнья каламында,
Дини дайм гъарамында,
Оъзлер салдат саламында –
Адам йимик итлер гёрдюм.**

Бизин адабиятыбыз Абдурагъманны поэзиясы гелмек булан алда бир де болмагъан күйде гъакъ герти гъаллар сыкълашма ва шону булан «документлешме» баштай. Муна шолай алымында биринчилей герти гёрюньюш суратда ону чеберлик яратыв системасы, тили, тавуш макъамы, гъар къолланагъан тенглещидирилери, бир затны бир затгъа антитета этип янаша салыву, къара халкъны англавуна шонча да шолай ювукъ геле чи, яратывчулугъуну арт девюрлерине таба, тюзюн айтсакъ, суфи поэзияда кёп къолланагъан мюлемеликдөн (гъар тюрлю фарс, арап, тюрк тиллени къоллап язагъанлыкъдан) аста-аста таза ана тилли язывлагъа чыгъагъаны мунаман деп гёрюнүп турат.

Шайрни шиъруларында, мисал учун, шулайлары «Шаргъат гъази...», «Ол недирги? «Урушду эки Ханича» дегенлери шо гъалгъа шагъат. Бу буса адабиятгъа оъсюв барышында янгы замангъа ювукълашыну билинме башлайгъанын гёrsете.

Абдурагъманны тюрклеринде шо тербениши дагы да асарларында булай белгилергёрюне. Абдурагъман бары язывунда «Абдурагъман апенди», «Абдурагъман Къази» деп олай да башгъа къайдаларда оъзюн эсгерме унутмагъаны, гъар айтагъанына оъзю шагъат демек бола, ону асарларыны таймай юрюлөген «игитлерини» бири айрокъда, Дагыстан тарихи жамиятлыкъда кемчиликлени, динни таза тутмайгъанланы, алым болуп тюз сёзюн айтмайгъанланы, гъатта Аллагъыны, динни атын оъзбашыны пайдасына къоллайгъанланы къатты танкъыт эте туруп да, Абдурагъман бизин Дагыстан савлайын шо нукъсанлыкъы тарыгъан сонг, игит күйде мен оъзюм де шолайман деп язар. Шо себепли болма ярай: шайр бир керен де тюрклеринде бир затны тезден гетген, эжелде къачан буса да бир болгъан иш къайдада тунукъ къюоп суратламас. Абдурагъман «болгъан», «баргъан» демекни билмей, бары гъаллар гъали буссагъат болуп турагъан йимик берилир. «тюшдю», «гетди», «гёрдюм» деп бары языву шагъат инанч къайдада айтылыр. Шо саялыдыр Абдурагъманны поэзиясында тезден гетген заман ёкъ, къолланмас.

Ону дюньякарлыгъында – бугюнлюк, бары четим ва дертли масъалаланы топлашгъян ери.

Шу биз айтагъян зат тынч англашынын учун бир-нече тенглешдирив алыш къарама тюше. Абдурагъманны заманындан алдагъы адабият язывубузну гёrmекли китабы болгъян «Дербент намени» ва огъар ошагъян ону девюрюндеги башгъа фактланы алыш къаrasакъ, Дагъыстан деген англав ёкъ, ерлени, шагъарланы атлары айтылыр, тек бир халкъны да шулай деп аты тутулуп айттылmas. Бир-бирине къарши давлар арап асгерлери ва хазарлар, оланы асгер башчыларын атлары эсгерилir. Амма ерли махлукъатлыкъны аты тутулmas. Шоллукъда бырынгыдан къалгъан легендалар къолланыр – аслу гъалда бусурманлыкъ кипрликге къарши салыныр, тек нагагь аты чыгъып гетсе тюгюл айрыча халкъчылыкъ, элчилик эсгерилmes. Абдурагъманны поэзиясында этнография маңнада кёбюсю гезикде Дагъыстан махлукъатны аты айттылмай буса да, элчилик, халкъчылыкъ гъислери, ойлары, игитни ватандашлылыкъ, ватанчылыкъ ичибушувлары гючлю күйде айттылыр, шавхаллыкъ, бийликлер, динин, дюньялыгъын алышдыргъян алимлер, къадилер булан бирге тыш елевчюлөгө сатылып, баш уруп, Дагъыстанны ва дагъыстанлыкъны пасатлыкъга айландырагъаныны мотивлери, къагъарлавлары ону поэзиясыны башындан аягъына ерли юрюлор.

**Шаргъат гъази, адил гъази, дин гъази,
Ахыр заман гелди деюп агъларам.
Дагъыны, тюзню, Дагъыстанны, дюньяны –
Сари гавур алды деюп агъларам.**

**Жумла беклер алапалар яздырды,
Дин душманны бусурмандан оздурду.
Мала бахып, дин-исламны аздырды –
Юрегибиз ярды, деюп агъларам.**

**Беклерибиз алапада, доллукъда,
Озденибиз заватларда къуллукъда,
Баш алдатып бузулгъур уч гюнлюкде –
Бусурманны къырды, деюп агъларам.**

**Дагъыстандан бир къурч игит чыкъмады,
Гъеч бусурман бусурмана бакъмады,
Ер юзюнден къан оъзенлер акъмады –
Аман багъым янды, деюп агъларам.**

**Абдурагъман, сен айттып, сен агъларсан,
Сидкъы гёнгюнг бир Аллагъга багъларсан,
Пикри айла, башынг нечик сакъларсан –
Пасатлыкъ яйылды, деюп агъларым.**

Абдурагъманны къаравунда Дагъыстанны башына къат-къат болуп къобуп турған шу къыйынлы гъалланы бары махлукъатгъа берилген Дагъыстан элчилик, ватанчылыкъ парчалынып писиревсюз гъалгъа салынгъанлыкъда амалгъа гелген балагъ инсангъа Аллагъ берген гъакълыкъдан къакълыгъып тайышывну себединден геле.

**Гъар ким бу дюньяны сюер,
Оъмюром узакъ болсун дейир.
Тютюнсюз отуна гюер –
Сайки, гъакъдан къача гетер.**

**Англа, мискин Абдурагъман апенди,
Алимлер къырылды, китаплар янды.
Мұмминлер ағълады, капирлер къанды –
Гъиляжи ёкъ, зайдип болду Дагъыстан.**

Демек, оъзюню атасы да айтгъанлай, минг шавхаллар, ханлар, бийлер хыянатлыгъы саялы Дагъыстан оъзю де алдан берли барлыкъга арт бергенликден тозула бара.

Амма шону булан бирче тыш елевчюлени, басгъынчыланы Дагъыстангъа ва дагъыстанлыкъгъа гюч этив артгъан сайын махлукъатда инсанлыкъ, инсаплыкъ, элчи аталақъ, ерчилик ва ватандашлыкъ къастлагъа айлана, шо кюрчюде Абдурагъманны поэзиясында пикирлешиб къачан буса да бир заманда деп юрюлмей, гъалиги оъз къысматы этилип суратланып. Гъар-бир оъзюню айтагъан къастлыгъында Аллагъыны рагъмулугъуна ва ону пурманы булан янгы магъдилек гелмегине умут байлагъаны булан бирче, адамланы оъзлени гъалиги, буссагъатгъы дюнья къастлыгъына айлана. Шону булан Абдурагъманны поэзиясында бирдагъы тергевни тартагъан тамаша ери булай болуп гетгенлик гъис этилмей, шо («болгъан») деген англав къолланмай. Бу гъал буса, о девюрдеги ханлыкъланы, бийликлени башын тутгъанланы элге бакъгъанда хыянат ёл тутгъанлыгъын бары оъзюню сёзге усталыгъы булан айыплав Абдурагъманны яратывчулугъуну инг гючлю ери деме ярай.

Алда да эсгерилип гетгендей, Абдурагъманны таза Дагъыстанлыкъгъа, махлукъатгъа, шолар булан бирликде халкъчылыкъгъа берилгенлиги шиърудан шиъру гючлене. Ону девюрюндеги адабиятчылар эсгереген мюемлик азлаша, адабиятны ерли махлукъатлыгъын англав оър чеберлик сурсатгъа айланма башлай. Гъасили, девюрню игитин излевчюлюк янгы къагъуманлыкъгъа юрек салып девюрню аламатына айлана. «Дагъыстандан бир къурч игит чыкъмады, гъеч бусурман бусурмангъа бакъмады» деген къарав девюрню чайкъалтып чакъырып болуп яйыла. Шону булан бирликде (шо бир заманни барышында) ерлени, юртланы, элде белгили адамланы атлары поэзиягъа ябурулуп, адабиятны агъвалатлашыву герти яшав жанлы тербенишлик гюч ала. Шаирни «Не берекет болсун бу заманада», «Адам

огълу чох намус бар башынгда», «Гараканлы Сайдни илму язаны», «Зураба кентине бир азар тюшдю» шаирни шо меселдеги шиърулардыр.

Озю яратагъан «игитге» яда тарихи гъалгъа тувра багъып ону атын эс-герив элчилик къастны къаныгъып юрютов ва олайда намуссузлукъну, ягъ-сызылышкыны, айрокъда, ойсузлукъ булан гъайсызылышкыны, элни алдындагъы борчларын унутагъанлыкъны (ким болса да, шавхалмы, бийми яда къадими башгъа тюгюл) Абдурагъман биревден де гечмей.

Абдурагъманны бир-бир шиъруларын охуйгъанда ол оъзюнден сонг юз йыллар арадан оътиоп Дагъыстанны, шону ичинде башлап къумукъ халкъны гележегини аламатларын гъис этгендей, болажакъны гёрюп язгъан деп ойлашмай болмайсан.

Дагъыстанны ва дагъыстанлыкъыны бузулмакъылгъын шаир учь-дёрт себепден гёре:

- Беклерибиз алапада, доллукъда (....),
- Оъзденибиз заватларда къуллукъда (ерден, топуракъдан айрылгъан)
- Ерлерибиз сатывда.
- Къадилерибиз дарай гиер, рушбат бергенни сюер.
- Къара халкъда гъали энни межитлерден къачып, бийлени къапусуна бозаралар.

Шаирни шу тайпа натижалы ойлары ону «Шаргъат гъази, адил гъази, дин гъази» ва «Адам огълу чох намус бар башынгда» деген тюрклеринде айрокъда бек къужурлу суратлангъан. Алимлер де бийлер булан бирлешип урушбатчылыкъ Дагъыстанны шонча шолай бек къуршагъан чы, шаир оъзю оъзюнден де, ва оъзюню айланасындан да шулай сорав этмей туруп болмай: «Бу недир, ахыр заман ювукъ гелгенми, дюньялар савлайын хараплыкъга тюшгенми», деп юргели ярылып, дерлелеге тюше. Шулай оъзюню йимик кёплени башына гелген къыйынлыкъланы «Гъакъгъа гъашыкъ олан гиши» деген шиърусун да булай сатырлагъа салып бере:

**Гъакъгъа гъашыкъ олан гиши,
Жанын къурбан къылын гиши.
Бу дюньяны гъар-бир иши –
Харабадыр, харабадыр.**

**Не хожалар, не алимлер,
Не пасыкълар, не жагыиллер,
Гетди жума, айлар, йыллар –
Йыбанадыр, йыбанадыр.**

Абдурагъмандан сонг бизин адабиятгъа гелген сибирлелеге йиберилген Й. Къазакъ да Аллагъга булай тилеп язажакъ:

Къайтар бизин оъзденлери къулгъа дёнген къумукъы...

Гъали энни Абдурагъман бу оызлени башына къопгъан къыйынлы гъалардан къутгъарылма кой گёзлевге геле «Адам оғылу... ва башгъа шиърларында йимик, эл арада гъакъ гертилик, тазалыкъда бирлешивню идеалгъа тута:

**Адам оғылу, чох намус бар башынгда,
Къапул турма, харип олуп, ёкъман деп,
Дурус юрю, гъалал тур гъар ишингде,
Мен де ахыратны гёрежекмен деп.**

Жамият къатлавланы арасында гъар тюрлю касбуланы айта туруп, сабанчыга гелгенде булагай яза:

**Эгер сабанчысан, тюз эт харшынгны,
Сабандашдан айры этме ишингни.
Жангъа тартып, сыйсыз этме башынгны,
Адамлардан яхши болажакъман деп.**

Абдурагъманнны къаравунда дюнъяда, Дагъыстанда бары яшав къуруулуш сатыв-алывчулукъ булан урушбатчылыкъга харлы гъалгъа салынгъан сонг, ол оызюню излевчюлук ёлунда герти халкъчылыкъ, къагъруманчылыкъ деп сорар ва шо игит оызюню девюрюндө «гъакъгъа гъашыкъ олан гиши» деген ойгъа геле:

**Бириң бири сатып ашар,
Мунда гиши нечик яшар,
Къайда. Бу иш негер ошар,
Бу энниги заманада,**

деп оыр инсаплыкъ ва дюнъя англав янгыз шо кюрчюде къуруулма герекми экен деген натижагъа геле.

Шайрни оызю де айтгъанлай: «Дюнъяны чох сынап, ондан гъасиретлике къанатлы къуш йимик учуп гетме тюше буса да, гележекге бакъгъанда шо «гъакъ гъашыкъ болмакъны» ал бетге салып айтажакъны сайлай:

**Абдурагъман тойду, мисгин,
Дюнъяны чох сюйдю, мисгин,
Тюшдю ойгъа, гүйдю, мисгин,
Вай янадур, вай янадур.**

Гъасили, шу барышда ону яратывчулукъ ёлунда поэзия алдагъы эсти даражасын да озуп, янгы адабиятчылыкъга, янгы замангъа асар болурдай янгы адабият принциплер гюч ала башлагъанлыкъ гъис этип, эгерден Абдурагъманнны заманы да ва ондан алдагъы девюрлерде суфилик бары умутлукъну инсан оызю чалышывну натижасында тувулунма тарыкъ къастлашывну аслу гъалда, гелишде артгъа бакъдырыла эди буса, Абдурагъманнны тюрклеринде бугюн барлыкъга, умутлу болургъа юз бурула.

Абдурагъманнны поэзия яратыв системасында Аллагы бергенни гъакълыкъ, тюзлюкъ, teng инсан аралыкъда тюзлевге бирдагы къастлыкъ къаравулана.

Шону учун ону поэзиясында тенгирчиликде Аллагыны алдындагы инсан борчларыны күте туруп, гъатта күтмек учун гъалиги яшавну бузукълукъларыны тюзлев гъаракатда жагъ ва къурч ортакъчысы болмакъны гъайы юрюле. Гележекни ойгъа тартып, шону ёлун излевчю къайдаларда бериле. Шаир шулай иш юрюте туруп Дагъыстанны дюньялашывунда гележек къайдаланы сезме гирише. Ону тюркчюлюк поэзия тили аста-аста булан къумукълашывгъа тартыла. Дагъыстан поэзияда суфийлик оъзюню оъсюв гелишинде Европада сонетлики маънаси йимик роль ойнама баштай.

Бу алым Абдурагъмандан сонг, 20-нчы юз йылланы башына ерли узатыла.

Суфийликден гелеген поэзиядагы динчилик янгы девюрде янгычалай ругълашып генг алам ва бары дюнья даражада ой къуурув, янгычалай дюнья гёрювчюлюкге, инсал къастлыкълагъя айланма баштай.

Шоллукъда Абдурагъманнны башындан оътген заманлар, девюрлер, уллу къастлар булан къошуулушун бизин адабият ва маданият культурабызгъа Й. Къазакълыкъны, М.А. Османовлукъну, олардан сонг Абусуфиянлыкъ булан Н. Батырмурзаевлик геле ва 20-нчы асрру башлана.

Аллагыны пурманы булан, инсанны оъзюню къастлыгъы булан заманлар (ону гетгени де, гъали башланагъанлыгъы да) бири-бирине чагъышып, къошуулушуп, ону ичинде халкъланы да, эллени де оъзюн-оъзюн таныв, сезив, янгы замангъы элчилик, ватанчылыкъ, янгычалай дюнья англавчуулукъ гючлене.

Шу тайпа аламатлар къыйыны-тынчы булан Абдурагъманнны поэзиясында баш алгъян, шо къурчланыв ону Дагъыстандан, дагъыстанлыкъын кюрчюсонде тувгъан игитлени гёрге ва гъакъгъа гъасиретлиги булан даймликге къала.

Лна тил - алтын хазна

Абдулкерим САЙИТОВ,
педагогика илмұланы кандидаты

КЪУМУКЪ ТИЛНИ ОРФОГРАФИЯСЫ (ТЮЗЪЯЗЫВ) ВА ПУНКТУАЦИЯСЫ (ТОКЪТАВ БЕЛГИЛЕР)

*Къошма сёзлени ичинде янаша гелген созукъланы
къолланышы ва язылыши*

Эки сёз къошуулғанда, эки созукъ янаша геле буса, бириси (аслу гъалда биринчиси – *C. A.*) тюшюрүлоп айтыла ва шолай да языла, масала: *гесме + от – гесмот, авзу + ачықъ – ачычыкъ; гиччи + аваб > гиччабав, уллу + ана > уллана, уллу + ата > уллата*.

Шу къайда хас атланы язылышында сакъланмай: мунда морфология принцип къоллана (язылышда тамурда, къошумчаларда алыныв болмай).

Масала: Гъажиагъмат, Гиччиулан, Алиагъмат.

Тенглещидир: гиччи улан – Алилени гиччи уланы биринчи класгъ бара.

- Алилени Гиччиуланы Москвагъа охумагъа тюшген; гиччи улан деген сёзтагымда, айттылышда экинчи [и] аваз тюшсе де, язывда сакълана. Шо себепден булагай атланы язывунда да шо гъарпны сакъламакъ тийишли. Тек: Уллаба (Улаба) < уллу + аба.

Къошма сёзлерде ъ (къатты) ва ь (йымышакъ) белгилени къолланышы.

1. Къошма сёзлени ичинде я, ю, е, ё гъарпланы алда гелген тутукълардан айырмакъ учун язывда ъ, ь къоллана: созукъдан алда гелген тутукъ къатты буса ъ, йымышакъ буса ь языла.

Масала: къольявлукъ, атьялман, уланъяш, къызыяш; бетьявлукъ, гёзяш, оғызъемиш, Гюльяр, Киназъёл, Къызыльяр.

Булагай сёзлер кёп тюгол.

Эсгерив. Бу къайдагъа кёпден мердешленип гелген юрт деген терминге битетен юртланы, шагъарланы атларыны язылыши гирмей: Хасавюрт, Къызылпурт, Чирпурт, Хамавюрт, Хамаматпурт, Боташпурт, Бавпурт, Къарланпурт, Гючюкпурт, Бамматпурт.

Къошма сыпатлықъланы язылыши

Синтаксис ёлунда этилген къошма сыпатлықълар бир - нече бёлюклеге айрыла. Оланы язылышында да башгъалықълар бар.

1. Бир сёз такрарланып этилген чалмюк сыпатлықълар къысгъа гызыз булан языла: узун-узун, къызыл-къызыл, арыкъ-арыкъ, хырлы-хырлы.

2. Башгъа-башгъа сёзлер такрарланып этилген сыпатлықълар къысгъа гызыз булан языла: гёк-ала, устьлю-тиоплю, аллы-гюллю.

3. Къошулгъан сёзлерден этилген сыпатлыкълар бирче языла: **къошкъашлы, экибетли, экиюзлю, халкъара, районара** ва б.

4. Юртланы (шагъарланы) атларындан этилген къошма сыпатлыкъланы язылышинда башгъалыкълар бар.

1) Биринчи сёзю айры язылагъан юртланы къошма атларындан -лы къошумча къошуулуп этилген сыпатлыкълар, гиччи гъарп булан башланып, бирче языла. Шолай сыпатлыкъланы ичинде экинчи сёзю я гъарп булан башлана буса, ону алдында ь яда ь салына.

Масала: **Адил Янгыорт - адильянгыортлу, Солтан Янгыорт - солтанъянгыортлу, Оър Къазаныш - оъркъазанышлы, Тёбен Жюнгютей - тёбенжюнгютейли, Янгы Къаягент – янгыкъаягентли.**

2) Шулай атлагъа -дагъы, -деги къошумчалар къошуулуп этилген сыпатлыкълар атлыкъны баш къалибиндеги күйде языла: **Солтан Янгыорт - Солтан Янгыортдагъы, Тёбен Къазаныш – Тёбен Къазанышдагъы, Янгы Къаягент – Янгы Къаягентдеги; Янгы Къумукъ – Янгы Къумукъдагъы, Янгыгент – Янгыгентдеги, Къаягент – Къаягентдеги.**

3) Шулай сыпатлыкълагъа -лар къошуулуп этилген, шо юртну адамын англатагъан субстантивлешген атлыкълар, гиччи гъарп булан башланып, бирче языла: **адильянгыортлулар, тёбенкъазанышлылар, янгыкъумукълулар, янгыкёстелилер, къарабудахгентлилер.**

5. Сёэтагъымлардан этилген белгини тюрлю-тюрлю ренк башгъалыкъларын гёрсетеңен къошма сыпатлыкълар айры языла: **авур къызыл, ачыкъ яшыл, гёк гёзлю, къара къашлы.**

Бу бёлюкге бирикген сёэтагъымлардан этилген сыпатлыкълар да гире: **таш юрекли, къолу ачыкъ, генг юрекли, терен гъакъыллы.**

Къоима санавлукъланы язылыши

Къумукъ тилде къошма санавлукълар эки яда экиден кёп сёзден этиле. Оланы оруս ва къумукъ тиллерде язылышинда башгъалыкълар бар.

1) Къумукъ тилде къошма санавлукъланы гъар сёзю айры языла. Уллу санавну англатагъан сёзлер гиччи санавну англатагъанларындан алда геле: **он бир, йигирма беш, юз элли эки, бир минг тогъуз юз алтмыш** (айры-айры санавлукъланы язылыши гъакъында «Тамур сёзлени язылыши» деген бёлюкде айттыла).

2) Орус тилде экинчи онлукъга гиреген санавлукълар бирче языла, къумукъ тилде айры языла: **он бир «одиннадцать», он эки «двенадцать», он уъч «тринадцать» ва б.**

3) Уълюш санавлукълар сав санавну бир пайын, гесегин англата. Булай санавлукълар къошма санавлукълардан санала. Оланы биринчи гесеги сав санавну, экинчи гесеги буса ону айрылагъан пайын, гесегин, англата. Уълюш санавлукъланы гъар сёзю айры языла: **экиде бир, тогъузда уъч; бешден эки, ондан дёрт; уъчниу бири, сегизни экиси.**

Ярты, ярым деген сёзлер булан этилген уълюш санавлукълар да айры языла: **бирни яртысы - бир ярым, экини яртысы - эки ярым.**

Къап деген гючлендирив гесекче **ярты** деген сёз булан къолланып гелгенде айры языла: **къап яртысы, къап яртысындан** да кёбю (сыпатлыкълар булан язылышин тенглешdir: **къап-къара, къып-къызыл**).

Къошма орунчаланы язылыши

Къумукъ тилде бир йимик къурулушу булангъы къошма орунчаланы язылышинда бир-бир башгъалыкълар ёлугъа. Шо да тилде оланы къолланышында четимликлер тувдурা.

1. Къумукъ тилни орфография сёзлюгюнде эки сёзден этилген белгилевчю къошма орунчалар шулай языла: **гъар ким, гъар не, гъар-бир.**

Тилилмуну гёзюндөн къарагъанда, бу орунчалар бир къайдада яратылгъан: гъар деген простой белгилевчю орунчагъа **ким, не, бир** (*бир* – белгисиз орунча гъисапда) деген орунчалар къошулуп этилген. Шо себепден буланы язылышин бир къалипге гелтирмеге герек, демек, къошма чалмюк сёзлер гъисапда къолламакъ тоз болур: **гъар-ким, гъар-не, гъар-бир.** Масала, шулай жумла: **Гъар-ким, гъар-не затны сёйлеп, гъар-бир сёзге бағана табып турса, бирлик болмас.**

Буланы язылышин къыйышдырмакъны бирдагъы аслу себеби – школада къумукъ тилни уйренегендө охувчулар оланы булгъайгъанлыкъ.

2. Шулай гъал белгисизлик орунчаланы язылышинда да сакълангъан: бир нече, кимесе бирев, бир-бир. Бу тайпа орунчаланы да язылышин ойрде эсгерилген себеплеге гёре бир къайдагъа гелтирмек таклиф этиле: **бир-нече, кимесе-бирев, бир-бир.** Тек: **бир зат.**

3. Къумукъ тилде къошма инкарлыкъ орунчалар белгисизлик орунчалагъа гъеч деген простой инкарлыкъ орунча къошулуп, эки яда учь сёзден къурулуп этиле. Шулай орунчаланы бары да сёзлери айры языла: **гъеч ким, гъеч не, гъеч бирев, гъеч бир зат, бир зат да.**

4. Мунагъана, онагъана (гъонагъана), гъоввuna.

Шу гёрсетив орунчалар тарихи гёзюндөн къарагъанда, эки сёзден этилгени гёрюнүп турған: **муна + гъана < мунагъана, она + гъана < онагъана. Гъоввuna** деген орунчаны (аридеги предметни гёрсетмек учун къоллана) этимологиясын англатмагъа четим. Бу сёзде гючлю фонетика алышынывлар болғын буса да, ону ичинде о гёрсетив орунчаны айырмагъа бола, сёзни къалгъан аваз къурулушу да, ерлери алышынып къолланса да, ойрдегилерине къыйышып геле.

Мунда булагъа бир затны эсгермеге герек: Хасавюрт диалектде **гъана** деген гесек **гъала** деп къоллана: **гъонагъала, мунагъала; онагъана** деген сёз буса **гъонагъала** деп къоллана. Сёзлюклеге гийирилген ойрдеги вариантылар бир диалектден алынмагъан. Тенглешдир: **онагъана** (Буйнакск диалект) - **гъонагъала** (Хасавюрт диалект); **гъоввuna** деген сёзни бир-бир ерли сёйлевлерде (говорларда) **оввuna** деп варианты къоллана.

5. Къумукъ тилде гёрсетив орунчаланы бёллюгюне гийирилген **ончакъы, мунчакъы, шончакъы, шунчакъы** [Хангишиев:1995; 73] деген орунчаланы уьстюндө токътап, къошуум англав бермекни тийишил гёребиз.

1) Бу сёзлер, ойзлени лексика маънасына ва жумлада күтеген къуллугъуна къарап, гъаллыкълагъа ювукъ геле. Тенглешдирип-гючлендирип маънасы булангъы ойзге сёзлерден гъар заман айры язылагъан **чакъы** деген тиркевюч, **бу, шу, о, шо** гёрстив орунчалагъа къошулуп, белгисиз ойлчев (санав) маънадагъы сёзни яратгъан. Озокъда, бу сёзлер ойзлени орунчалыкъ маънасын толу күйде тас этмеген. Орус тилде булагъа сёзлер « белгисиз-санав («неопределенно-количественные») гъаллыкъланы бёллюгюнде къарапала [Виноградов: 1972; 292]. Къурулушуна гёре оланы къошма сёзлер деп гъисап этмеге ярай: **ончакъы < он + чакъы (о чакъы), мунчакъы < мун + чакъы (бу чакъы).**

Тенглешдирип къарайыкъ: **Бешни сен де ал, шончакъыны мен де алайым** (И. Керимов), тек: **Мунчакъы къычырып сёйлеп не этесен? - Мунча къычырып сёйлеп не этесен?** **Бешни сен де ал, шончаны мен де алайым;**

Шу жумлаларда **шончакъы**, **мунчакъы** деген сёзлер **шонча**, **мунча** деген ойчев гъаллықъланы толу варианты бола. Шону олар, бир-бирини орнунда къолланып, мъннадаш сёзлени къуллугъун күтегенлик де исбат эте.

2) Нечакъы? деген сёз къумукъ грамматикада – сорав орунча, сорав англатмай, къошма жумланы бёллюклерин байлай буса – байлавуч деп къарала. Ойрде эсгерилген сёзлер йимик, бу сёзни де биринчи функциясында сорав гъаллыкъ деп санамагъа тийишили.

Къошма гъаллыкъланы язылышы

Къошма гъаллыкълар синтаксис ёлунда яратылгъан къошма сёзлеге гире. Къумукъ тилде къошма гъаллыкълар бек актив кюиде къоллана ва тюрлю-тюрлю кюиде этиле ва язылма да языла. Шо себепден оланы язылышын къурулуш якъдан бёллюклерине гёре гёрсетмек тийишили.

1) Къошулгъан гъаллыкълар.

Бу бёллокте гесеклери маъна ва синтаксис якъдан бирикген, къошуулуп язылагъан гъаллыкълар гире. Къошулгъан сёзлени биринчи гесеги гысапда кёбюсю гъалда гёрсетив орунчалар къоллана: **буғон < бу + ғон**, **шоссағъат < шо + сағъат** (сёздеги эки къабат тутукъ ону маънасын гючлендире), **бирисиғюн < бириси + ғюн**; **бидагъы, тюнегюн, тангала**.

2) Къошулмагъан гъаллыкълар айры-айры сёзлерден этиле ва айры языла. Бу тайпа гъаллыкълар сёзтагъымлагъа ошаш геле. Къошулмагъан гъаллыкъланы биринчи гесеги гысапда адатлы гъалда **бу, шо, шу, о, гъар, бир** деген орунчалар, экинчи гесеги гысапда буса ер яда заман англатагъан ат сёзлер къоллана.

Масала: **бу йыл, бир ғюн, шо заман, шо вакъти, гъар ғюн, гъар заман, бир заманда, бир керен, ғюнлерден бир ғюн, кёп керенлер** ва б.

3) Жут гъаллыкълар.

Бу тайпа гъаллыкълар эки сёз янаша къолланмакъыны натижасында яратыла. Оланы гесеклерини арасында айтылында бёллюнов (пауза) болмай, олар бир сёз йимик айтыла: **аста-аста юрой, чалт-чалт сёйлей**; тенглешдир: *Aста, аста, къайды алғасайсан? Бираз чалт, чалт, созулут турмагъыз!*

Бары да чалмюк гъаллыкълар, маънасына ва этилген кюоне къарамай, гесеклерини арасына къысгъа гызы салынып языла: **эрте-геч, буғон-тангала, аз-кёп, эсен-аман, арымай-талмай, бетге-бет, бирден-бир, йылдан-йылгъа, туврадан-тувра** ва ш. б.

Къошма ишликлени язылышы

Къошма ишликлени этилишини аслу кюрчюсю «атлыкъ сёзлер + кёмекчи ишликлер» модели булангъы сёзтагъымлар бола, демек къумукъ тилдеги къошма ишликлени аслам пайы эркин сёзтагъымлардан синтаксис ёлунда (сёзлер бир-бирине тагъылып) этилген.

Къошма ишликлери бир-бириндөн гъар заман айры языла.

1) **Эт- ва бол-** кёмекчи сёзлер тагъылып этилген къошма ишликлер.

Масала: **къаст эт-, къабул эт-, сав эт-, рази эт-, сав бол-, рази бол-, адам бол-, уллу бол-** ва ш. б.

Эки къошма ишликледе эт- кёмекчи сёзни орнунда **къыл-** къоллана: **намаз эт- – намаз къыл-, къаст эт- – къасткъыл-** (бу сёз бир-бир тюрк тилдерде къумукъ тилдеги эт- деген кёмекчи сёзни орнунда къолланагъан кёмекчи сёз).

Эсгерив. Къаст ва къыл- деген сёзлени маъна аралыкълары бек тыгъыс, бирлешген. Шо себепден олар бирче языла.

2) Гъалишликлерден, инфинитивлерден ва толу маъналы бет ишликлерден

этилген къошма ишликлер, маъна якъдан биригип, бирче алынып къоллана (мисал учун, жумланы ичинде): **айтмагъа сюй-, алып гет-, алыш къач-, гирмеге къой-, алыш бер-**.

Бу бёлюкге **тарыкъ**, **герек** деген модаль сёзлер инфинитивге тагъылып этилген къошма ишликлер де гире: **бармагъа тарыкъ**, **гелмеге тарыкъ**, **бермеге герек**, **чыкъмагъа герек**.

3) Къумукъ тилде бирикген сёзтагъымлагъа айлангъан къошма ишликлер де бар: **гёз салмакъ, эсге тюшмек, агъу ичмек, гёнгю чыкъмакъ**.

Буланы барыны да маъна аралыкълары бир йимик тюгюл: бирлери бираз эркин, бирлери тыгъыс. Мисал учун, **ичи + буш-** деген гесеклерден къошуулуп этилген къошма ишликни **буш-** гесеги гъалиги къумукъ тилде сёз гысапда айрыча маънада къолланмай, шо саялы бу къошма ишлик бирче языла: **ичибушмакъ**.

Къошма байлавучланы язылышы

Къумукъ тилде къошма байлавучлар, этилген кюоне къарап, учь бёлюкге айрыла. Оланы язылышы къайсы бёлюкге гирегенининден гъасил бола.

1) Къошуулгъан байлавучлар бирче языла: **яда < я + да, неде < не + де, ёгъесе < ёкъ + эсе**.

2) Сёзтагъымлы байлавучлар. Бу тайпа байлавучлар айры языла: **ва да, шо саялы, шо себепден, шону учун, неге десе, неге тюгюл, ав амма, буса да**.

Э с г е р и в. Такрарлы байлавучлар: **не - не, бир - бир, я - я, яда - яда, да - да, де - де** айрыча алгъанда арасына дефис салынып языла, амма жумлада олар къырый-къырыйында къолланмай, шо саялы айры языла: **Я мен айтайым, я сен айт. Бир** о күлдей, **бир** бу күлдей.

Къошма гесекчелени язылышы

Къошма гесекчелер, къурулушуна къарап, экиге бёлюне.

1) Эки гесекче тагъылып этилген гючлендирив гесекчелер айры языла: **инг де, чинк де, айрыв гесекче сама да** (вариантлары – *самакъ да, самалакъ да – ерли сёйлевлерде къоллана*).

2) къошуулуп этилген айрыв маъна береген гесекче къошуулуп языла: **айрокъда < айры + окъ + да** (варианты – *айрада*); бу гесекче дайм айры язылагъан **да** гесекче къошуулуп этилген, тек къумукъ тилде **айрокъ** деген сёз гъалиги гёзден къарагъанда айрыча къолланмайгъангъа гёре, бу къошма гесекче къошуулуп языла.

Къошма модаль сёзлени язылышы

Модаль сёзлер жумлада айтылагъан пикруну гъакъыкъат, барлыкъ-ёкъулукъ булангъы аралыгъын гёрсете [Хангишиев 1995: 219]. Маъналарына ва къолланышына къарап, модаль сёзлер гесекчелеге ювукъ, оланы бир-бириндөн айрагъанда четимликлер ёлугъя. Шо саялы тюрк тиллерде гъалиге ерли модаль сёзлер ва оланы аслу грамматика белгилери мекенли токъташдырылмагъан. Къумукъ тилде къошма модаль сёзлер кёп тюгюл..

Жумлада гиришген сёзлени къуллугъун күтеген гертилев къошма модаль сёзлер **озокъда, айгъай да, гертилей де** маънадаш сёзлер бола. Булар тюрлю-тюрлю ёлларда этилген. Оланы язылышы да бир къайдагъа гелишмей.

1) **Озокъда < оъзю + окъ + да;** белгилевчю орунчагъа гъаллыкъ этеген **-окъ** къошуумча булан гючлендирив **да** гесекче къошуулуп этилген. Бары да гесеклери къошуулуп языла (гъалиги къумукъ тилде **озокъ** деген сёз ёкъ).

2) Айгъай да < ай + гъай да; эки янаша къоллангъан уынлюкге гючлендирив да гесекче тагъылып этилген. Къумукъ тилде **айгъай** деген сёз къоллана. Шо себепден да гесекче айры языла.

3) Гертилей де < герти + лей де; *герти* деген атлыкъ сёзге гъаллыкъ этеген -лей къошумча къошулуп, гючлендирив **да** гесекче де тагъылып этилген. *Герти* деген толу маыналы сёзден сонг къоллангъан **де** гесекче айры языла.

Къошма уынлюклени язылышы

Къумукъ тилде уынлюклер актив кийде къоллана, айрокъда авуз тилде. Шоланы арасында, толу маыналарын тас этип, уынлюклеге гёчген мисаллар да бар: **хошгелди < хош + гелди, савбол < сав + бол;** бу бёлюкге адам аралыкъларда къолланагъан арап тилден алынгъан **баракалла, машалла, иншалла, яалла, саламалейкум (ассаламалейкум), алейкумсалам (ваалейкумсалам)** деген сёзлер де гире. Гёрюнүп турагъан йимик, булай уынлюклер бирче языла.

Къурулушуна гёре уынлюклер бир-нече бёлюклеге айрыла. Оланы язылышы да къайсы бёлюкге гирегенине къарап токъташдырыла.

1) эки яда экиден кёп сёз тагъылып этилген уынлюклер: **гъай аман, тфу машалла, я аллагъ, вёв адаршай, бий оълеген ажжал** ва б. Буланы гъар сёзю айры языла.

2) Чалмюк уынлюклер; булар оъзлер де эки бёлюкге айрыла ва арасына къысгъа гызы салынып языла:

а) такрарланып этилген жут уынлюклер: **ай-ай-ай, , гъа-гъа, гыы-гыы, вёв-вёв, гъуя-гъуя;**

б) башгъа-башгъа сёзлерден этилген яда алышынып такрарланагъан уынлюклер: **агъ-вай, агъ-угъ, гъайт-гъйт, огъ-о-гъой, ваяв-вая.**

Тавуш сёзлени язылышы да уынлюклени язылыш къайдаларына къыйышып геле: **тах-тух, шарт-шурт, гъав-гъав, бакъ-бакъ.**

Къумукъ тилде къошумчаланы (суффикслени) къолланышы

Шу макъалада, эсгерилген сёзлюкдеги материал гёзден гечирилип, бир-бир диалектлерде айтылышы ва язылышы адабият тилни нормаларындан тайышагъан къошумчаланы тюз къолланышыны гъакъында айтыла.

Берилген мисалларда къошумчалар курсив булан айрылгъан.

Белгили йимик, тюрк тиллерде, шолай да адабият къумукъ тилде къошумчалар оъзлер къошулагъан сёзню арт бувунуна гелишип языла.

1. Эгер сёзню арт бувуну (яда бир бувунлу сёз) къалын буса, къошумчалар да къалын созукъ булан языла, инче буса, къошумчалар да инче созукъ булан языла: **агъа - агъалар, орман - орманчы, агъач - агъачлыкъ - агъачлыкълар, сыйыр - сыйырыбыз, касбу- касбуғыз; ини - инилер, эмен - эменлик, иш - ишибиз, эт - этигиз;**

Ишлеребиз бизин ишге ошамай,

Оъгюзлер де, бичен салсақъ, ашамай (Й. Къазакъ).

2. Сёзню арт бувуну эринли созукъ булан буса, эринли созукъ булангъы къошумча ялгъаныр: **топ - тобу, тюк - тюгю; юрю - юрюдюм, оху - охудукъ, гёр - гёрдюнг; кёп - кёпмю? уллуму?**

Бу къайдагъа **-лар, -лер; -макъ, -mek; -са, -се** къошумчалар таби болмай: **топ - топлар, оху - охумакъ, гёр - гёрсе.**

3. Къумукъ тил тюрк тиллени арасында сингармонизм гючлю сакълангъан тиллени бириси гысаплана. Шо законгъа таби болагъан варианктарына къарап, къошумчалар адабият тилде уьч бёлюкге бёлюнө.

1) Къошумчада тар созукъ болса, шо къошумчаны дёрт варианты бола: **-лыкъ, -лик, -лукъ, -люк; -лы, -ли, -лу, -лю; -сыз, -сиз, -суз, -сюз; -гъыз, -гиз, -гъуз, -гюз; -чи, -чу, -чиу ва ш. б.: агъалькъ, инилик, уллулукъ, тюзлюк; ашагъыз, ичилиз, къюогъуз, юрюгъуз; арбачы, ишчи, сувчу, юзювчю.**

2) Къошумчада гент **а** созукъ болса, шону эки варианты бола: **-лар, -лер; -а, -е; -ча, -че; -са, -се; ва б.: агъалар, инилер, сувлар, еллер; башыма, къолума, боюма, бетиме, гёзюме; къумукъча, уйиренгенче; барса, гелсе.**

3) Хасавюрт ва Буйнакск диалектлерде бир варианты тюгюл къолланмайгъан -докъ къошумчаны айттылыши ва язылыши адабият тилни нормасы болуп токътай; **баргъандокъ, гелгендокъ.**

Буйнакск диалектде янгыз къалын варианты къолланагъан **-саны, -макъ, -жакъ (-ажакъ), -му** къошумчалар адабият тилде, хасавюрт диалектде йимик, сингармонизм законгъа таби болуп айттыла ва языла: **барсаны, гелсене; бармакъ, гелмек; баражакъ, гележек; барамы? гелеми? уллуму? тюзмю?**

4. Д булан башланагъан къошумчалар.

Бу ерде транскрипциягъа англав бермек тийишли. Сёзлени айттылагъан кюон язылып гёрсетивге **транскрипция** дей. О орфоэпия ва орфография булан тыгъыс байлавлу, шо себепден транскрипция язывну билмек тюзъязывда ва тиоз сёйлевде агъамиятлы болуп токътай.

Транскрипцияда янгыз авазланы англатагъан гъарплар гёрсетиле: эки къабат тутукълар эки гъарп булан гёрсетиле, **[а]** авазны инче къалиби **ь** булан къошуулуп гёрсетиле; я, ю, е, ё гъарплар, эки аваз англата буса, эки гъарп булан, бир аваз англата буса, шо авазны гёрсетеген гъарп къоллана. Транскрипцияда уллу гъарплар ва бир тюрлю токътав белгилер къолланмай. Орус тилде авазланы альшынып айттылагъанын гёрсетмек учун транскрипцияда башгъа тюрлю белгилер къоллана. Къумукъ тилде шолай белгилер гъали де къабул этилинмеген.

Мисаллар: **гамиш [гаьмиш], яхшы [йахшы], яри [йаьри], юкъкъа [йукъкъа], юн [йуын], етти [йэтти] ва ш. б.**

Къумукъ тил ва адабият дарсларда охувчуланы ва муаллимлени охувунда лап да кёп ёлугъагъан кемчиликлер орфоэпия къайдаланы сакъланмайгъанлыгъындан гъасил бола. Шо къайдалар аслу гъалда сёзлеге къошумчалар къошуулгъанда бузула. Ону да аслу себеби – къошумчалар язывда къумукъ тилни морфология принцибине гёре айрыча алгъанда йимик языла. Шоланы уьстюнде токътайык..

1) **[н], [м], [ңг]** авазланы бирине битетен сёзге д булан башланагъан къошумча къошуулгъанда **[д] [н]** авазгъа айланып айттыла (адабият тилни нормасы), тек язылыща д сакълана (къумукъ тилде хыйлы охувчуланы, муаллимлени, йыравланы тилинде бу орфоэпия норма сакъланмай, язылагъан кюонде айттылып къала, шо саялы да лап да яйылгъан хаталардан санала).

Масала: **онда [онна], орамда [орамна], онгда [онгна], гелгендокъ [гэлгэннокъ]; [онда], [орамда], [онгда], [гелгендокъ]** деп аймагъа тийишли тюгюл.

2) **[л]** авазгъа битетен сёзге д булан башланагъан къошумча къошуулгъанда бир-бир диалектлерде **[д] аваз [л]** йимик эшитилсе де, гъар заман д языла. Адабият тилни кюрчюсюне айттылыши ва язылыши рас гелеген, Хасавюрт диалектде къолланагъан варианты гирген, демек, : **гел - гелди [гэлди], [гелли] тюгюл; ал - алды [алды], [аллы] тюгюл.**

3) сангырав авазгъа битетен сёзге д булан башланагъан къошумча къошуулгъанда **[д] [т]** йимик эшитилсе де, гъар заман д языла.

Масала: **эт - этди [этти], ат - атды [атты], ас - асды [асты], хап - хапды [хапты], иш - ишден [иштен], тах - тахдан [тахтан]** ва ш. б.

5. Г, гъ булан башланагъан къошумчалар.

1) Сангырав авазгъа битеген сёзге **г, гъ** булан башланагъан къошумчалар къошуулгъанда [к], [къ] йимик эшиллесе де, гъар заман **г, гъ** языла.

Масала: **Ёкъъга [йокъъга]** авзу ачылгъан; **гъакъъга [гъакъъга]** тутулгъан ялчы; **терекге [тэрэккэ]** урунгъан машин.

2) **Н, нг, м** булан битеген сёзлөгө **г, гъ** булан башланагъан къошумчалар къошуулгъанда [г] ва [гъ] авазлар **[нг]** йимик эшиллесе де, гъар заман **г, гъ** языла. Масала:

эртен + ге [эртэнгигэ], тёбен + ге [төбэнгигэ], он + гъа [онгига], онг + гъа [онгига], тэнг + ге [тэнгигэ], адам + гъа [адамига].

6. **Н, нг, м** булан битеген сёзлөгө **б** булан башланагъан къошумчалар къошуулгъанда [б] аваз **[м]** йимик эшиллесе де, гъар заман **б** языла. Масала: **гелген + биз > гелгенбиз [гэлгэммиз], манг + быв > мангбыз [мангмыз], адам + быв > [адаммыз].**

Шулай гъал къошма сёзлени ичинде де сакълана: **ян + баш > янбаш [яямаш], жан + бек > Жанбек [жаммэк].**

Булагай фонетика альшынывлар болагъан сёзлөр тилде кёп бар. Масала, адабият тилдө:

язылыши	айтылыши
1) ачса	[ачца]
чачса	[чачца], [чацца]
2) тутса	[тутца], [туцца]
сатса	[сатца], [сацца]
3) атмакъ	[аъмакъ]
этмек	[эъмек]
4) тапмакъ	[таъмакъ]
5) азса	[асса]
бузса	[бусса]

7. Къумукъ тилни бир-бир диалектлеринде **-макъ, -мек** (атишиликни биринчи къалиби) къошумчаланы янгызы къалын **-макъ** варианты къоллана буса да, адабият тилде айтылышда да, язылышда да эки де варианты къоллана: **бармакъ, алмакъ; гелмек (гелмакъ тюгюл), гёрмек (гёргакъ тюгюл).**

8. Сорав къошумча **-мы**, ойзю къошуулгъан сёзню арт бувунуна эринлике-эринсизликде, къалынлыкъда-инчеликде, гелишив (сингармонизм) законгъа бойсынып, дёрт варианта къоллана. Бу къошумчаны Хасавюрт, Терик диалектлерден къайрыларында **-му** къалиби тюгюл къолланмай. Шо себепден къумукъ тилде орфоэпия хата гъисапда лап да кёп ёлугъагъанларыны бириси бола.

Мисаллар: **къалды + мы > къалдымы? гелди + ми > гелдими? болду + му > болдуму? гёр + дю > гёрдюмю?**

9. Къумукъ тилде **-мыш, -миш (-муш, -мюш)** къошумча булан къолланагъан бир нече сёз бар. Ерли сёйлевлерде шу къошумчаны бир **-муш** варианты къолланса да, адабият тилде эки варианты айтала ва языла. Бир-бир сёзлөрдө о сёз этеген къошумчаны, бирлеринде сёз тюрлендиреген къошумчаны къуллугъун күте.

Масала: **кишмиш, гелешмиш, боямыш** (сёз этеген къошумча), **бilmemish, gurmemish** (сёз тюрлендиреген къошумча: **бilmейген, gurmeygen** деген маънада).

Э с г е р и в. Алтмыш, етмиш деген санавлукъларда **-мыш, -миш**, гъалиги къумукъ тилни гёзүндөн къарагъанда къошумча гъисапда айрылмаса да, ойредеги къайдагъа таби бола.

10. Багъым гелишни къошумчасы **-гъа, -ге 1 -нчи яда 2 -нчи бетде теклик мюлк** къошумчагъа битген сёзге къошуулгъанда **а, е** языла.

Масала: **анам - анама, ананг - ананга, иним - иниме, ининг - ининге.**

11. Ерли сёйлевлерде **1 -нчи, 2 -нчи** бетлердеги теклиқдеги мюлк къошумчалардан сонг еслик гелишини **-ны, -ни, -ну, -ню** къошумчасыны [**и**] авазы тюшюрюлоп айтыла: **атымны [атымы], итингни [итинги], охувумну [охувуму], уююмню [уийуму].** Адабият тилде айтылышда да, язылышда да толу варианты сакъланады: атымны, итингни, охувумну, уююмню.

12. Къумукъ тилде ишликни мекенсиз гележек заманын этеген къошумчаны алты варианты бар: **-ар, -ыр, -ур, -юр, -ер, -ир.** Буланы къолланышында мекенли къайды токъташдырылмагъан, тек тамурну арт бувунундагы созукъ къалын буса, къалын созугъу булангъы, инче созукъ буса – инче созугъу булангъы къошумча къошула. Масала:

бар – барап, барыр; ур – урап, уур; гел – гелер, гелир. Шулай мисаллар кёп ёлугъа саялы, айрокъда халкъ авуз яратывчулугъунда, баянлыкъ бермек тийишли.

Эгер сёзни арт бувунунда къайсы созукъ болса, шо созукъ къошумчада да къоллана (аслу къайда), тек варианты да къолланма ярай: **къайт – къайтар (къайтыр), кыр – кырыр (кыырап), тут – тутур (тутар), сюр – сюрюр (сюрер), гел – гелер (гелир).**

13. Къумукъ тилде фамилиялар аслу гъалда, орус тилде йимик, -ов, -ев (эргишилени), **-ова, -ева** (къатынгишилени) къошумчалар булан булан этиле. Олар тюренегендө -ов гесек къошулууп этилген фамилиялар къалын созугъу булангъы, **-ев** къошулууп этилген фамилиялар инче созугъу булангъы къошумчаланы къабул эте; еслик гелишдө **-ов** вариантлары **-ну, -ев** вариантлары **-ни** къошумчалар къошулууп айтыла ва языла: **Темишев, Темишевни; Темиров, Темировну; -ова, -ева** гесеклеге битетен фамилиялар гъар заман къалын созугъу булангъы къошумчаланы къабул эте: **Халитованы, Алиеваны.**

14. Къумукъ тилде инфинитивни къошумчасыны эки варианты бар: толу варианты **--магъа, -меге (бармагъа, гелмеге)** ва къысгъартылгъан варианты **--ма, -ме (барма, гелме).** Айтылышда ва язылышда эки де варианты къабул этилген, тек язагъанда толу вариантын **(-магъа, -меге)** язмакъ таклиф этиле. Шону да себеби **-ма, -ме** къошумча бир нече функцияда къолланагъан, кёп маңналы къошумча экенге гёре инфинитивни шолардан айырмакъдыр: 1) инфинитив эте: **агъач ярмагъа (ярма) тарыкъ;** 2) атлыкъ эте: **ярма чилав;** 3) ишликни ёкълукъ формасын эте: **агъачны ярма.**

Инфинитивни къысгъартылгъан вариантын шулай гезиклерде язмагъа ярай: 1) къошма (чалмюк) сёзлерде, аслу гъалда, шытуруларда бувунланы санавун сакъламакъ учун: Биз гъали **охума-язма** уйренди; **Алма-берме** юрек ташмы, холамы? (Г. Анвар); 2) эки инфинитив янаша геле буса, биринчиси толу вариантда языла: Анабызны **гёрме бармагъа** сюемен; Бизге тангдан **ишлеме чыкъмагъа** тарыкъ.

Терминлени этилиши ва язылышы гъакъында

Къумукъ тилилму (лингвистика) терминлени гъакъында сёйлесек, о, терминлер сёзлюю, оьзге-тюрлю англатыв материаллар чыкътгангъа да къарамайлы, гъалиге ахтарылмагъан ва уйренилмеген деп айтмагъа ярай.

Къумукъ тилде кёбюсю орус тилден алынгъан терминлер къоллана. Шо буса тилилмуну оьсюв, тилни тазалыгъын сакълав ёлда бир-тюрлю четимликлер тувдурмай болмай, мисал учун, ана тилде илму ишлени язывда.

Гъалиден отуз йыллар алда, къумукъ тилни уьстюнде ишлейген алимлени сиптешилиги булан къумукъ тилде къолланагъан орус терминлени бир пайы, тюрлю-тюрлю ёлларда этилинип, къумукъча къолланмагъа башлады. Бугюн шо терминлени санаву къумукъ тилде илму, публицистика стиллерде ахтарыв ишлер, макъалалар

язмагъа имканлыкъ бермей. Шо себепден шу ишибизде терминлени масъаласыны устьюнде токътамакъыны тишилди гёрдюк.

Тюрк тиллени уллулары деп санагъанлары илму терминологияны ойзени ана тилинде къоллай. Мисал учун, тюрк тилде «лингвист, языковед» деген терминлер **тилчи** деп къоллана.

Къумукъ тилде биз бу сёзни къоллайгъанда башлап ону къумукъ тилде бугюнге ерли къолланып турагъан тувра «*тил этеген адам, яла ябывчу*» деген маъналары эсибизге геле. Шо себепден термин гысапда ону къолламагъа бираз онгсуз. Озокъда, тилде аваздаш сёзлер эркин къоллана. Бу мисал буса – ойзёрече мисал. Шу ишибизде биз бу сёзни термин гысапда **тилилмучы** деп къоллагъанбыз ва шолай къолламакъыны таклиф де этебиз. Шу меселде орус тилде «двухязычие» деп къолланагъан термин де. Къумукъчагъа гёчюрсек, **экитиллик** бола, шо себепден мууну **экитил янашалыкъ** деп къоллагъанбыз.

Терминлер, ойзге сёзлер ва сёзтагъымлар булан тенглештиргенде, бир, мекенли маънасы булангъы сёзлер бола. Буссагъат биз къоллап турагъан орус терминлени хыйлысын къумукъчагъа гёчюроп (огъар калькирование дей), бирлерине къумукъ къошумчалар къошуп, къыйышдырып, терминлер гысапда тилге гийирмеге ярай. Оланы бир пайы бир сёз булан, бирдагы пайы эки (аз гезиклерде уъч) сёз булан гёчюрюлоп, къолланып бола. Шолай сёзлер, ойрде айтылып геттени йимик, къумукъ тил охув китапларда къолланып тара. Яшлар да, уллулар да олагъа тюшюнүп битген. Масала, **орфография – тюзъязыв, дефис – къысгъя гызы, пунктуация – токътав белгилер, прописная буква – уллу (баш) гъарп, лексика – сёзбайлыкъ** ва ш. б.

Къумукъ терминлени кёбюсю къошма сёзлер бола, оланы сёзтагъымлардан айырмакъ учун, бажарыла туруп, къошуп язмакъ таклиф этиле. Масала, биз гёчюрген бир-нече терминлер: **графема – язывлелги, двухязычие – экитил янашалыкъ, лингвист (языковед) – тилилмучы, лингвистика – тилилму, орфоэпия – тюзсёйлев** ва ш. б. Амма оланы кёбюсюн къошуп язып бажарылмай: о сёзтагъымлани къурулуш маъна аралыкъларындан къайры, формальный ягъы, гёземелиги де бар. Мисал учун, орус тилде къолланагъан шулай терминлер – сёзтагъымлар: «*младший научный сотрудник, научный сотрудник, старший научный сотрудник, ведущий научный сотрудник, главный научный сотрудник, научный центр, отдел грамматических исследований, отдел лексикологии и графики*» ва б. Къумукъчагъа бек четим гёчюрюле. Озокъда, олар къумукъ тилде де къошулуп, бирче язылып болмай. Буланы нечик къолламагъа герек, тувра гёчюроп айтсакъ, бирлери къыйыша, бирлери къыйышмай, яда олай айтмагъа ярамай: *гиччи илму къуллукъчу, ойр илму къуллукъчу, баш илму къуллукъчу, аслу илму къуллукъчу, илму орталыкъ (центр), грамматика ахтарывланы бёлгюгю. Гиччи илму къуллукъчу десек, «сотрудник маленькой науки»* деген англашылып къалмагъа бола. Тек, бара – бара язып, айтып къоллай турса, тилге термин гысапда гийирмеге ярай.

Тиопде гиччирик терминлер сёзлюгю бериле (таклиф гысапда къумукъча янгы терминлер).

аббревиатура – аббревиатура (къошулгъан сёzlени баш гъарпларындан этилген къысгъартылгъан къошма сёз)

ассимиляция – ошатыв (бир аваз башгъа авазны ойзюне ошатыв)

графема – язывлелги (языв белги)

графика – языв

двуязычие – экитил янашалыкъ

диссимиляция – алышдырыв (бир аваз башгъа авазны)

исторический (традиционный) принцип – тарих (адатлы) **принцип**

лабиализация – эринлешив

лексика – лексика, сёзбайлыкъ
лингвист – тилилмучу
лингвистика – тилилму
многоточие – уьчбюртюк
морфологический принцип – морфология принцип
орфография – тюзъязыв
орфоэпия – тюзсёйлев
палатализация – эринлешиб
прописная буква – уллу (баш) гъарп
пунктуация – токътав белгилер (пунктуация)
семантика – маъна
сингармонизм – гелишив
словообразование – сёзетив (сёз этив), сёзъяратыв; сёзетилив)
сложное слово – къошма сёз
сложно-сокращенное слово – къысгъартылгъан къошма сёз
сокращенное слово – къысгъартылгъан сёз
сонорный – сонор (сонорлу)
специфика – хас айрылыкъ (хасайрылыкъ)
структура – къурулуш
структурно-семантический – къурулуш-маъна
твёрдость-мягкость – къаттылыкъ-йымышакълыкъ
точка с запятой – бюртюклю айыргъыч
удвоенные согласные – экикъабат тутукълар (экилеш, экилешген)
фонетика – авазлыкъ, фонетика
фонетический принцип – аваз принцип (фонетика принцип)
форма – къалип
языковая единица – тилгесек (тил гесек)
пауза – бёлюннов (пауза)
интонация – интонация

Фольклор

КЪУМУКЪ ПРИТЧАЛАР

ИЛМУНУ БАШЫ НЕДИР?

Гъалиден кёп йыллар алдын бир саламат, сабур улан охумагъа
Маккагъа гетген. Уйде буса бу уланны яшгъа авур къатыны къала.
Охуп битип къайтып гелегенде, бугъар бир ёлавчу ёлугъуп сорай:
– Къайдан гелесен, улан?
Охума гетип, битдирип гелемен, уйде болмагъаным он беш йыллар бола, бизин ерлени
нече де бек сагынгъанман, – дей ол.
– Яхши, улан, он беш йыл охуп гелеген адам айт гъали, илмуну башы недир?
Улан хыйлы ойлашып, он беш йылны узагъында овзю охугъан затланы хабарлама баш-
лай, тек илмуну башы не экенни англатып болмай. Артда ёлавчуна овзюне шону айтмакъын
тилей. Ол да:
– Илмуну башы – сабурлукъ, – деп жаваплана.
Улан ёлун узатып, юртуна ете. Уюне гиргенче, терезеден къарай. Къараса, къатыныны
тизлерине башын да салып бир жагыл ятгъян. Бу улан шо ерде хынжалын сууруп, оланы
экисин де оылтурме айлана. Шо мюгъельде бираз алда ёлавчу айтгъян сөзлер эсине тюшюп,
сабурлукъ этме токтаташа. Уйге гиривю булан къатынына:
– Бу улан кимдир деп? – сорай.
– Вуя, сени уланынг. Сен ёкъ деп яш оьсмей турсунму? – дей къатыны.
Шо гиши бираз сабурлукъ этмеген буса, къатынын да, он беш йыллыкъ уланын да оылту-
режек эди.

ЖИН ХАММАТ

Бир гиши ахшам вакътиде атгъя да минип кёпүрден оытуп барагъан вакътиде биревню
бек акырагъан тавушун эшите.
Атындан да тюшюп къараса, бир арив уланъяш бар. Гётерип атыны алдына да салып,
ону уюне алып геле. Сакълап мууну уллу этелер. Амма гъар Аллагъын гюнүнде булагъа шо
яшдан таба зарад болса тюгюл, пайдыа болмай болгъан. Бу яш жинни яшы болуп чыгъа. Ону
аты да Хаммат болгъан. Гъар гюн Хамматны ягъына адамлагъа гёрюнмейген кийде жинлер
геле болгъан. Жинлени мурады – адамланы оызлеке къайтармакъ. Гъар гелсе, жинлер ариден
къычыра болгъан:
– Хаммат ва Хаммат!
– Гъав! – деп жавап берे болгъан Хаммат.
– Нете, биз айтагъан зат боламы?
– Болажакъ. Аз заман къалгъан.
Бу гишини Хаммат этеген затгъя лап ачуу чыгъып, ону тутуп соя ва къатынына:
– Сал гъали къазанга Хамматны бир гесегин, этин ашап сама юргимни ял этейим, – дей.
Шолай этме де этелер. Этте де тооп, бу гиши юхлама ята.
Бирдагъы гюн гелген жинлер дагъы да:
– Хаммат ва Хаммат! – деп къычыралар. Адамны ичинден таба Хаммат:
– Гъав! – деп жаваплана.
– Нечикдир ишлер? Биз айтагъан затлар боламы?
– Биз гъали мурадыбызгъа етдик. Адамны юргини лап устьсонде олтургъанман. Гъали
мен адамгъя не сойсем де этдирмеге боламан, – деп жаваплана Хаммат.
Шо гюнден тутуп жинлер адамны къанына-жанына гирген дей.
Алдын адамлар кёп яхши болгъанлар деп айтталар. Оланы шайтанлар, жинлер яман
этгенлер.
Шону учун гъасси болгъанда: «Тыфу, налат шайтангъя!» – деп къойма тарыкъ деген ул-
лулар.

*Онгаргъан филология илмұланы
доктору, профессор Абдулғұлқым ГЫАЖИЕВ*

АБДУРАГЬМАН КЪАКЪАШУРАЛЫ

Абдулла Бамматов этген сурат

100

Индекс годовой 63337
Индекс полугодовой 73893

Тангчолпан № 6 - 2017 «Танг-Чолпанны» 100 йыллыгъына

УТРЕННЯЯ ЗВЕЗДА
На кумыкском языке

Целевое оформление обложки Абдулзагира Мусаева,
заслуженного художника России